

EGY CÍMEREKKEL DÍSZÍTETT XVII. SZÁZADI FALÁDIKA

A tanulmányunk tárgyát képező műtárgy kerek száz esztendővel ezelőtt, a Veszprémben élő özvegy Koszkorszky Edéné¹ letétjeként került a Veszprémvármegyei (jelenleg Laczkó Dezső) Múzeum gyűjteményébe, ahol azt Laczkó Dezső piarista gimnáziumi tanár, múzeumigazgató 1905. február 14-én, 978. szám alatt leltározta be, a sommás „*czímerfaragványokkal diszített faszekrényke*” megjegyzéssel.²

Az 1966-os újraleltározás során a műtárgy az Iparművészeti Gyűjteménybe került, valamivel már hosszabb leltárkönyvi leírással: „*fa láda domborművesen faragott magas téglalakú, német birodalmi hercegségek címereivel, fedelének belsejében „Insignia Salvatoris” és a 4 evangelista jelvénye, német, 19. sz(ázad) m(ásodik) f(ele), özv. Kosztorszky (sic!) Edéné 1905, sérült, fedele lejár, vörös bárs(ony) bélessel*”.³

Ezen érdekes tárgyra véletlenül figyeltünk fel 2005. márciusában, egy a Numizmatikai Gyűjteményben folytatott revízió szünetében, múzeumunk raktárában. A leltárkönyvi bejegyzéseket ekkor még nem ismerjük, de felületes szemrevételezés után is látszott, hogy ez egy olyan német későreneszánsz munka, amelyet a császári pár, a német választófejedelmek, valamint Jézus Krisztus címerei díszítenek. (1. ábra)⁴

I.

A műtárgy leírása

A 33 cm hosszú, 16 cm magas és ugyancsak 16 cm széles ládikát diófából⁵ faragott lapokból, csapolással és enyvezéssel állították össze. Az egyes oldallapokat, valamint a fedél és aljlapot is tagolt kereteléssel látták el. A rendkívül finom csapolás csak ott látható, ahol ez a ráragasztott szegélyezés letörött és hiányzik. A ládika fedele réz zsanérokra mozog és kis réz zárral bekattantható, de bezárni eredetileg sem lehetett.

A ládika tetejének külső oldala:

A ládika tetejét egy-egy koszorúval szegélyezett ke-

rek mezőben a Német-Római Szent Birodalom császáranak és császárnéjának címere díszíti. Balra (az az heraldikai értelemben⁶ jobbra, tehát az előkelőbb helyen) *Habsburg II. Ferdinánd (1612–1637) császár címere*: a Német-Római Birodalom arannyal⁷ fegyverzett⁸, jobb karmában arany markolatú, ezüst pengéjű egyenes kardot, bal karmában arany jogart tartó, gloriolás, fekete kétfejű sasa. A sas két feje között az arany császári korona. A sas mellén négyelt címerpajzs, közepén szív-pajzssal. Az 1. mezőben a *Magyar Királyság címere*: hasított pajzsban, elől vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, hátul vörös mezőben ezüst kettős kereszt. (Érdekes, hogy az ekkoriban már általános hármashalom itt nem szerepel a címerben.) A 2. mezőben a *Cseh Királyság címere*: vörös mezőben arany koronás, kétfarkú, jobbraforduló ezüst oroszlán. A 3. mezőben a *Spanyol Királyság címere*: négyelt pajzs 1. és 4. mezejében *Kasztília címere*: vörös mezőben kék kapus és kék ablakos arany vár, 2. és 3. mezejében *Leon címere*: ezüst mezőben jobbraforduló, arany koronás vörös oroszlán. A 4. hasított mezőben elől *Ó-Burgundia címere*:⁹ arany mezőben három kék harántpólya, hátul osztott mezőben, felül *Krajna címere*:¹⁰ ezüst mezőben vörössel fegyverzett kék sas, alul *Stájerország címere*: zöld mezőben jobbraforduló ezüst oroszlán (párduc). A szív-pajzsban az *Osztrák Főhercegség címere*: vörös mezőben ezüst pólya. Az alappajzsra nyitott arany korona. Az alappajzsot a Habsburgok házi rendjének, az Aranygyapjas Rendnek rendi lánc fogja körül, amelyről a pajzs talp közepé alatt a rendjelvény, az arany koszbőr függ. (II. Ferdinánd 1596 óta volt tagja az Aranygyapjas Rendnek.¹¹)

Jobbra *Gonzaga Eleonóra császárné (1598–1655) címere*: a császári címer sasával csaknem teljesen megegyező, de kard és jogar nélküli sas, mellén a *Gonzaga-ház (Mantua) címere*:¹² egy szélesedő végű vörös keresztrel négyelt ezüst címerpajzs, a keresztoszárak között egy-egy haránt irányú fekete sas, amelyek közül a két alsó fejjel lefelé helyezkedik el. Az alappajzs keresztoszárainak találkozásánál boglárpajzs, két hasi-

tással és két osztással kilenc mezőre osztva. 1. mező: kétfejű sas, 2. mező: vörösben jobbraforduló ezüst oroszlán (a *Cseh Királyság címere*, mint IV. Károly császár (1346–1378) és cseh királytól 1365-ben a Gonzágák által elnyert birodalmi helytartóság emlékjele),¹³ 3. mező: ötször vágott, 4. mező: lebegő mankósvégű kereszt, 5. mező: ötször hasított, 6. mező: vágott, 7. mező: feketével és arannyal kilencszer vágott, harántos zöld rutakoszorúval (*Wettin ház címere*), 8. mező: kék mezőben két egymásnak háttal elhelyezkedő arany hal (*Bar Hercegség címere*?¹⁴), 9. mező: szalagkereszt, amely a mező széleit érinti. A pajzsfő közepén (az alappajzs felső keresztszárát elfedve) az *Osztrák Főhercegség címere*: vörösben ezüst pólya. A pajzson nyitott arany korona. Az alappajzson úgyszintén nyitott arany korona. Az alappajzstot itt is az Aranygyapjas Rend láncról függő jelvénye fogja körül. (Eleonóra császárné édesapja, Gonzaga I. Vincenzo, Mantua uralkodó hercege (1562–1612) 1589-ben kapta meg az Aranygyapjas Rendet.¹⁵) A két címer közötti részeket és a sarkokat gazdag növényi must-ra tölti ki. A ládika fedelének sérülései a következők: mindkét címernél a keretelő koszorú belső oldalából letörött egy-egy rész, a császári címer sasának koronájáról letörött a kereszt, a császárnéi címer sasának letörött a koronája és a korona jobb oldali szalagjának vége. Hiányzik a ládikatető jobb oldali szegélye is. (2. ábra)

A ládika első hosszoldala:

A tetőhöz hasonlóan ezt az oldalt is két címer díszíti.

Balra a *Mainzi Választófejedelemség címere*: kerekaltalpu négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a *Mainzi Érsekség címere*: vörös mezőben lebegő, nyolcküllős ezüst kerék, 2. és 3. mezejében *Johann Schweickhardt von Kronberg érsek és választófejedelelem (1604–1626) családi címere*:¹⁶ négyelt pajzs 1. vörös mezejében lebegő arany korona, 2. és 3. ezüst mezejében két-két kék (helyenként megfeketedett) vaskalap, 4. vörös mezeje damaszkolt. A pajzson három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinezegélyes vörös választófejedelmi főveg¹⁷, rajta a sisakdísz nyolcküllős ezüst kerék. A középső sisakon kék párna, rajta a sisakdísz arany érseki mitra. A baloldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz növekvő fekete fenyőtoboz. A pajzs oldalán sisaktakarók, mindkét oldalon ezüst-vörös. A pajzs mögött függőlegesen elhelyezett arany érseki kereszt, amelynek csak felső vége látszik ki a középső sisakdísz érseki mitrája mögül. A pajzs felett ívesen

hajló, kidomborodó betűs latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGN(ia): ARCHIE(piscopus): MOGVN(untinus): (magyarul: a mainzi érsek címere). Jobbra a *Trieri Választófejedelemség címere*: kerekaltalpu négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a *Trieri Érsekség címere*: ezüst mezőben vörös szalagkereszt, amely a mező széleit érinti, 2. és 3. mezejében *Lothar von Metternich érsek és választófejedelelem (1599–1623)*¹⁸ családi címere: ezüst mezőben három (2, 1) lebegő fekete kagyló.¹⁹

A pajzson három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinezegélyes vörös választófejedelmi főveg, rajta a sisakdísz nyolcküllős ezüst ernyődeszka²⁰ vörös szalagkeresztrel, a keresztvégeknél az ernyődeszkához csatlakozó természetes színű pávatollakkal, a keresztszárak találkozásánál Metternich címeres kis pajzssal (ezüst mezőben három fekete kagyló). A középső sisakon kék párna, rajta a sisakdísz arany érseki mitra. A baloldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz növekvő, jobbraforduló ezüst hatyú (Metternich család sisakdísz). A pajzs oldalán sisaktakarók, jobbra ezüst-vörös (Trier), balra ezüst-fekete (Metternich). A pajzs mögött függőlegesen elhelyezett arany érseki kereszt, amelynek csak felső vége látszik ki a középső sisakdísz érseki mitrája mögül.²¹ A pajzs felett ívesen hajló, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNI(a): ARCHIEP(iscopu)s: TREVIR(ensis): (magyarul: a trieri érsek címere). A két címert egy növényi díszes sáv választja el egymástól.

Ez a hosszoldal csaknem teljesen ép, csak a bal oldali szegélyléc mintegy kétharmad része törött le és veszett el az idők folyamán. (3. ábra)

A ládika bal rövidebb oldala:

Ezt az oldalt a *Kölni Választófejedelemség címere* díszíti. Négyelt tárcsapajzs, szívapajzssal. Az alappajzson az 1. ezüst mezőben fekete szalagkereszt, amely a mező széleit érinti (a *Kölni Érsekség címere*), a 2. vörös mezőben jobbraforduló ágaskodó ezüst ló (*Westfalia címere*), a 3. vörös mezőben három (2, 1) lebegő arany tavirózsa levél (*Engern Hercegség címere*), a 4. kék mezőben ezüst sas (*Arnsberg címere*).²² A kerekaltalpu szívapajzsban *Ferdinand von Wittelsbach érsek és választófejedelelem (1612–1650) családi címere*: négyelt pajzs 1. és 4. mezejében feketében jobbraforduló, vörös koronás arany oroszlán (Pfalz címere), 2. és 3. mezeje kékkel és ezüsttel rutázott (Wittelsbach család címere).

A pajzson arany érseki mitra. A pajzs mögött füg-

gölegesen elhelyezett arany érseki kereszt, jobbaránt arany markolatú ezüst pengélyű kard és balharánt arany főpapi pástortob. Pajzstartók jobbra egy golyókon álló arany griff, balra egy golyókon álló arany oroszlán.²³ A pajzs felett ívesen hajló, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNI(a): ARCHIEPI(scopus): COLONI(ensis): (magyarul: a kölni érsek címere). Az oldal bal szegélyrésze sérült, a felénél valamivel hosszabb része letörött és hiányzik. (4. ábra)

A ládika jobb rövidebb oldala:

Ezt az oldalt a *Bajor Hercegség címere* díszíti. Kerekalpú négyelt pajzs, szív-pajzzsal. Az alappajzs 1. és 4. mezejében: feketében jobbraforduló, vörös koronás arany oroszlán (*Pfalz címere*), 2. és 3. mezeje: kékkel és ezüsttel rutázott (*Wittelsbach család, illetve Bajorország címere*). A tárcsa alakú szív-pajzsban: vörös mezőben lebegő arany országalma kereszttel (a választófejedelmi és főasztalnoki méltóság jelvénye²⁴). Az alappajzs körül rendi lánc, amelyen azonban nincs rendjelvény, miután a lánc alul teljesen hozzáér az oldallap szegélyéhez, s így a rendjel kifaragására már nem maradt hely. Bár a rendlánc megjelenítése sematikus, nem valóságos, mégis itt is az Aranygyapjas Rendről lehet szó. (I. Miksa bajor herceg (1597–1651) 1600-ban nyerte el az Aranygyapjas Rendet.²⁵)

A pajzsban két egymás felé fordított rostélysisak. A jobb oldali sisakon korona, rajta a sisakdísz két levágott végű, egyenként öt darab kétleveles hárs ággal megrakott bivalyszarvpár között, balraforduló koronás oroszlán. A bal oldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz: kékkel és ezüsttel rutázott zárt számpár között, jobbraforduló vörös koronás arany oroszlán. A pajzs oldalán sisaktakarók.

A pajzs felett és alatt ívesen hajló, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA/ DVCIS BAVARIAE (magyarul: Bajorország hercegének címere). Az oldal jobb szegélyrésze sérült, a felénél valamivel hosszabb része letörött és elveszett. (5. ábra)

A ládika hátsó hosszoldala:

Az első hosszoldalhoz hasonlóan ezt az oldalt is két címer díszíti.

Balra a *Szász Hercegség címere*. Tizenkét részre osztott és szív-pajzzsal ellátott tárcsapajzs. 1. *Thüringia Tartománygrófság címere*: kék mezőben vörössel és ezüsttel sávozott, balraforduló koronás oroszlán. 2. *Szász Hercegség címere*: feketével és arannyal hétszer

vágott mező harántos zöld rutakoszorúval. 3. *Meissen Ögrófság címere*: arany mezőben jobbraforduló fekete oroszlán. 4. *Szász Palotagrófság címere*: kék mezőben koronás arany sas. 5. *Thüringia Palotagrófság címere*: fekete mezőben arany sas. 6. *Orlamünde Grófság címere*: arany (egy-egy ábrázolásokon vörös szívekkel meghintett) mezőben balraforduló, vörös koronás, fekete oroszlán. 7. *Landsberg Ögrófság címere*: arany mezőben két kék cölöp. 8. *Pleissen Hercegség címere*: kék mezőben jobbraforduló, vörössel és ezüsttel vágott oroszlán. 9. *Altenburg Grófság címere*: ezüst mezőben vörös rózsza. 10. *Magdeburg Vágrófság címere*: hasított mezőben elől: vörösből a hasítónaljból elötűnő ezüst sas, hátul: vörös mezőben három ezüst pólya. 11. *Brehna Grófság címere*: ezüst mezőben három (2,1) vörös tavrórzsza levél. 12. *Henneberg Grófság címere*: arany mezőben zöld hármashalom középsőjén álló jobbraforduló, vörös tarajos, fekete kakas. Az alappajzzsal megegyező alakú – tárcsapajzs – szív-pajzsban: feketével és ezüsttel vágott mezőben két egymást keresztező, haránt irányú vörös kard (a választófejedelmi és birodalmi főmarsalli tisztség jelvénye).

A pajzsban három rostélysisak. A középső szembe, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz levágott végű arany bivalyszarvpár, egyenként öt darab – két arany leveles – zöld hárs ágacskaival megrakva (*Thüringia Tartománygrófság sisakdísz*). A középső sisakon arany korona, rajta a sisakdísz feketével és arannyal vágott, levágott végű bivalyszarvpár, egyenként öt darab kifelé fordított, feketével és arannyal vágott zászlóval, a bivalyszarvak között, arannyal és feketével hétszer vágott, harántos zöld rutakoszorúval megrakott, arany koronában végződő, felfelé keskenyedő süveg tollforgóval (*Szász Hercegség sisakdísz*). A bal szélső sisakon a sisakdísz jobbraforduló szakállas férfifej, vörös-ezüst sávos, arany bojtban végződő süvegben és nyakán hasonlóan vörös-ezüst sávos öltözetben (*Meissen Ögrófság sisakdísz*). Címertakarók: jobbra fekete, balra vörös.

A pajzs felett és alatt, ívesen hajló, domborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA DVCIS SAXONIAE (magyarul: Szászország hercegének címere).

Jobbra a *Brandenburgi Hercegség címere*. Tizenhat részre osztott és szív-pajzzsal ellátott kerekalpú címer-pajzs. 1. *Nürnberg Vágrófság címere*: ezüsttel és vörössel tizenkétszer váltakozva szegélyezett arany mezőben balraforduló, koronás fekete oroszlán. 2. *Brandenburg Ögrófság címere*: ezüst mezőben arannyal fegyverzett vörös sas, szárnyán lóherében vég-

zöld arany félhorddal. 3. *Stettin Hercegség címere*: kék mezőben jobbraforduló, arannyal fegyverzett, koronás vörös griff. 4. *Pomeránia Hercegség címere*: ezüst mezőben balraforduló, arannyal fegyverzett vörös griff. 5. *Wend Hercegség címere*: ezüst mezőben jobbraforduló, arannyal fegyverzett, zöld szárnyú vörös griff. 6. *Kassub Hercegség címere*: arany mezőben balraforduló fekete griff. 7. *Rostock Uradalom címere*: kék mezőben jobbraforduló arany griff. 8. Azonosítatlan címer: sas. 9. Azonosítatlan címer: tar mező. 10. *Rügen Uradalom címere*: vörös mezőben, fent: aranyban növekvő, jobbraforduló, aranykoronás, arany fegyverzetű, kétfarkú, fekete oroszlán, alul: kékben vörös lépcső. 11. *Usedom Uradalom címere*: vörös mezőben balraforduló ezüst halgriff. 12. *Hohenzollern családi címer*: ezüsttel és feketével négyelt. 13. *Wolgast Hercegség címere*: vágott mezőben, fent: vörösben növekvő, jobbraforduló ezüst griff, alul: kékkel és ezüsttel sakkozott. 14. *Gutzkow Uradalom címere*: arany mezőben rézsutos helyzetű vörös kereszt, a keresztzárak között egy-egy vörös rózsza. 15. *Regaliák* (u.n. felség- vagy vérszászló hely): vörös mező (az élet és halál feletti bíráskodás jogának jele). 16. *Ruppin Uradalom címere*: vörös mezőben arany fegyverzetű ezüst sas. A kerek talpú szív pajzsban: kék mezőben arany jogar (a választófejedelmi és birodalmi főkamara tisztség jelvénye²⁶).

A pajzsban három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinszegélyes vörös süveg, rajta a sisakdísz levágott végű, jobbra ezüsttel és vörössel vágott, balra vörös bivalyszarvak között balraforduló, növekvő, koronás fekete oroszlán. A középső sisakon korona, rajta a sisakdísz egy-egy jogarral megrakott nyitott kék szárnypár. A bal oldali sisakon korona, rajta a sisakdísz zárt pávatollforgó. A pajzs oldalán sisaktakarók, mindkét oldalon ezüst-kék. A pajzs felett és alatt, ívesen hajló, domborodó betűs, latin felirat tájékoztató a címer tulajdonosáról: *INSIGNIA DVCIS BRANDENBVR(giae)* (magyarul: Brandenburg hercegének címere). A két címert egy növényi díszes, de az első hosszoldalától némileg eltérő sáv választja el egymástól. A szász címer feliratának *DVCIS* szavában az *S* betű csaknem teljesen letörött. A brandenburgi címer feliratának *BRANDENBVR* szavában a *B* betű alsó íve is letörött. Az oldallap bal szegélylécének mintegy háromnegyed része szintén letörött és hiányzik. (6. ábra)

A ládika feneké:

Szokatlan módon a ládika fenekét is gazdagon fara-

gott növényi mustra díszíti. Középtűt a felület mintegy háromötödét kitöltő nagyobb minta, közepén kisebb rozettával és köréje hajló két bőségszarvval, valamint tekervényes indadíszekkel. A négy sarokban egy-egy négyszögletes mezőben, csipkés szélű, négyszögletes rozetták. Utóbbiak erőteljesen kidomborodó sarokrészei a hosszas használat során megkoptak, megcsorbultak, hiszen a fenekére állított ládika ezekre a részekre támaszkodik. (7. ábra)

A ládika fedelének belső oldala:

Ítt található a legszokatlanabb ábrázolás, nevezetesen *Jézus Krisztus fiktív címere*, valamint az evangélisták jelképei. Ezeknek részletes leírását tanulmányunk második – S. Lackovits Emőke által írt – része tartalmazza. (8. ábra)

A ládika belseje:

A ládika belsejét az oldallapokra felragasztott, azokat teljes felületükön elfedő, erősen megkopott sötétvörös színű bársonnyal bélelték ki.

A ládikán előforduló címerek

A császár címere:

A Német-Római Szent Birodalom címerének története külön tanulmány tárgyát képezhetné. Ezért itt ezzel kapcsolatban csak néhány fontosabb momentumra térünk ki. A késő középkorra kialakult szokás szerint a német királyok rendszerint egyfejű, a római császárok kétfejű sasos címet használtak. A sas mellére helyezett címerpajzsba kerültek a birodalomhoz tartozó országok, tartományok, uradalmak címerei. Ezeknek számtalan változata létezett.

II. Ferdinánd császár ládikánkon kifaragott címerével lényegében teljesen azonos III. Ferdinánd császár (1637–1657) azon címere, amely a *Friedens=Schluss zwishen der Römischen Kayserlichen auch Aller = Christl. Königl. Mayst.* című, a császáriak és a franciák között megkötött békeszerződést ismertető, Frankfurtban 1649-ben, Nicolao Heylnél nyomtatott kiadvány címlapját díszíti (Stadtarchiv, Münster).²⁷ A két császári címer közti egyedüli lényeges különbségek, hogy a nyomtatványon lévő címer sasának karmaiból hiányzik a kard és jogar, a mellén lévő címerpajzs körül pedig hiányzik az Aranygyapjas Rend láncja és jelvénye. (9. ábra)

A császárné címere:

A Mantuát uraló Gonzaga hercegi család két császárnét – és egyben királynét – is adott a Habsburg Birodalomnak, s egyúttal Magyarországnak. Eleonórát (1598–1655), I. Vincenzo herceg († 1612) és Medici Eleonóra toscanai hercegnő leányát, aki 1622-ben lett II. Ferdinánd császár-király 2. felesége.²⁸ Valamint egy másik Eleonórát (1630–1686), II. Károly, Rethel hercege és Gonzaga Maria leányát, aki 1655-ben lett III. Ferdinánd császár-király 3. felesége.²⁹

A Gonzaga címer történetét – miután megfelelő szakirodalomra nem sikerült szert tennünk – nem tudjuk bemutatni. Néhány változatára azonban így is felhívjuk a figyelmet.

Egy Urbinóban 1525 körül készült díszes reneszánsz majolika vázán Isabella d' Este Gonzaga címerét ábrázolták. A hasított pajzsban elől a Gonzaga címer (szélesedő végű kereszttel négyelt pajzs, a keresztszárak között egy-egy sassal, a keresztszárak találkozásánál négyelt szív-pajzssal), hátul négyelt pajzs, 1. és 4. mezejében három (1–2) liliom, 2. és 3. mezejében jobbra-néző egyfejű sas.³⁰

Egy díszes reneszánsz tálon (Museo Interzionale delle Ceramiche, Faenza) – antik harci kocsiiban ülő hős, Ámor, angyal és nőalakok mellett – II. Federico Gonzaga mantuai herceg (1531–1540) címerét láthatjuk. Az ívelt oldalú tárcsapajzs hasított. Elöl a fentebb leírt Gonzaga címer, annyi eltéréssel, hogy a kereszt szárai itt egyenesek, végük nem szélesedik ki. Hátul négyelt címer szív-pajzssal: 1. mezőben kétfejű sas, 2. hasított mezejében elől mankósvégű kereszt, hátul többször hasított, 3. hasított mezejében elől öt vágás, hátul egymást átlósan keresztező két kard(?), 4. mezejében szalagkereszt, amely a mező széléig ér, a szív-pajzs négyelt.³¹

Ferrante Gonzaga, Ariano hercege (1507–1557), valamint felesége, Isabella di Capua és felesége édesanyja (a nápolyi Balzo családból) hasított címerében elől szintén a Gonzaga címer (a keresztszárak itt ismét szélesedő végűek, a szív-pajzs 3. mezejében oroszlán vehető ki), hátul négyelt címer 1. és 4. négyelt mezejének 1. és 4. mezejében zsinóron függő kürt, 2. és 3. mezejében kivehetetlen ábra (csillag?, sas?), 2. és 3. mezejében két balharánt pólya. A pajzstalpnál az Aranygyapjas Rend jelvényét ábrázolták.³²

Wolfgang Kilian, Eleonóra császárnét (II. Ferdinánd császár feleségét) ábrázoló metszetén, a jobb felső sarokban a császárnénak a ládikánkon kifaragottal lényegében azonos címere látható. A címet itt is az Aranygyapjas Rend láncá és jelvénye fogja közre. Kilian metszetén a címer nincs a birodalmi sas mellé helyezve.³³

A Gonzaga (Mantua) címer még a XVIII. század végén – XIX. század elején is szerepelt a Habsburg országok címerei között. Így pl. F. W. Durmernek, J. Kreutzinger festménye nyomán, II. Lipót császárról (1790–1792) készült pontozómodorú rézmetszetén, a kép alsó szegélyén láthatjuk (Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Történelmi Képcsarnok, Budapest).³⁴ Továbbá előfordult a cs. kir. hadsereg II. Ferenc császár uralkodásának első korszakából (1792–1805) származó gyalogsági zászlóin.³⁵

A Mainzi Érsekség címere:

A Német-Római Birodalomban a középkorban kialakult az a szokás, hogy az egyházi méltóságok (érsekek, püspökök, apátok) saját családi címerükből és székhelyük, székvárosuk címeréből összeállított hivatali címet használtak és használnak többnyire napjainkban is.

Mainz városa, illetve a Mainzi Székeskáptalan a XIII. századtól vörös mezőben lebegő hat- vagy nyolcküllős – a küllők száma az egyes ábrázolásokon időnként eltérő – ezüst kereket használt címeréről.³⁶ A mainzi érsekek címereit a XIV. századtól kezdve ismerjük. Mathias Graf von Buchegg érsek (1321–1328) és az őt követő Heinrich Graf von Birneburg (1328/37–1346/53) még egyszerűen pusztán csak családi címereiket használták.³⁷ Gerlach Graf von Nassau (1346/54–1371) hasítással kettéosztott címerpajzsán, elől már feltüntette székhelye címerét (küllős kerék), hátul pedig saját családi címerét szerepeltette.³⁸ Johann Graf von Luxemburg (1371–1373) pedig négyelt címere 1. és 4. mezejébe vette fel székhelye címerét, s a címer két másik (2. és 3.) mezejébe helyezte családi címerét.³⁹ Ettől kezdve a mainzi érsekek rendszerint négyelt címerpajzsot használtak, két mezőben székhelyük, két mezőben pedig családjuk címerével. A XVI. századtól egyes érsekeknél, akik sok mezőből álló, bonyolult családi címerekkel rendelkeztek, előfordult, hogy a mainzi címer (kerék) a szív-pajzsba, vagy a címer cölöphelyére, a szív-pajzs fölé és alá került.⁴⁰ Kivételesen előfordult még olyan eset is, hogy az érsek csak családjá címerét használta: Gottfried Graf von Leiningen választott érsek (1396–1397).⁴¹

A ládikán szereplő címertulajdonos, Johann Schweickhardt von Kronberg érsek (1606–1626) családjá a Taunus hegységbeli Kronberg helységről származott. Kronberg jelenleg evangélikus, gótikus Szt. János-templomában többször is előfordul a családi címer ábrázolása. Így legkorábban az első kápolnából származó ajtó keretkövön Frank VIII. von Kronberg († 1378) és felesége, Loretta von Reifenberg házassá-

gi címere.⁴² Azután a Frank XII. von Kronberg és felesége, Katharina von Ysenburg által alapított gótikus Mária-oltáron, amely közép-rajnai mester munkája (1440/1450 körül).⁴³ Továbbá Philipp IV. von Kronberg († 1477) és felesége, Anna von Handschuhsheim⁴⁴, Johann VI. von Kronberg († 1488) és harmadik felesége, Katharina von Reifenberg⁴⁵, Philipp VI. von Kronberg († 1510) és felesége, Katharina von Bach-Bintzburg († 1525)⁴⁶ figurális – a férj és feleség egymás mellett álló, illetve fekvő alakjait feltüntető és szegélyükön felirattal ellátott – gótikus sírkövein. Valamint Anna von Kronberg – a mainzi érsek nem egészen két éves korában meghalt nővére († 1549) – festett homokkőből készült, reneszánsz epitáfiumán, a mainzi Dietrich Schro munkáján, amely a valós életkoránál idősebb kislány zsámolyon térdelve imádkozó alakját ábrázolja címerekkel és feliratokkal.⁴⁷ (10. ábra) Úgyszintén Anna Sidonie von Kronberg, született Brömser von Rüdeshiem († 1619) színes márvány epitáfiumán.⁴⁸

A Kronberg címerek az egyes ábrázolásokon többkevesebb, kisebb-nagyobb eltérést mutatnak. Frank von Kronberg († 1378) négyelt címerén, az 1. és 4. ezüst mezőben találjuk a kék vaskalapokat, a 3. és 4. tar mező vörös. Ugyanilyen Philipp IV. von Kronberg († 1477) és Philipp VI. von Kronberg († 1510) címere is. Náluk a feleségek címere külön címerpajzsban szerepel. Johann VI. von Kronberg († 1488) viszont négyelt címerében egyesítette saját és felesége címérét. Itt az 1. és 4. mezőben látható a Kronberg címer, (amelynek itt az 1. és 4. mezeje tar vörös, a 2. és 3. mezeje a vaskalapos), a 2. és 3. mezőben pedig a feleség címere. Anna von Kronberg († 1549) epitáfiumán két Kronberg címer is szerepel. Felül balra az apa négyelt címere: 1. vörös mezőben lebegő arany korona, 2., 3. fehér mezőben kék (a valóságban fekete, vagy megfeketedett) vaskalapok, a 4. vörös mező arannyal damaszkolt. Alul balra a nagyapa címere, amely annyiban tér el az apától, hogy ennek 1. mezeje is damaszkolt és nincs benne korona. Anna Sidonie von Kronberg († 1619) epitáfiumán az Anna von Kronberg († 1549) apjával azonos címer található. Úgyszintén ez a címer látható a Mária-oltáron is (1440/1450 körül), az alapítók térdelő alakjai mellett, azzal az eltéréssel, hogy itt az 1. és 4. mező a vaskalapos, a 2. a koronás, a 4. pedig tar (esetleg harántosztott? a fotón nem vehető ki egyértelműen). A kronbergi templom családi címereinek egy részéhez sisakdísz is tartozik, nevezetesen, két egymással szembe fordított szárny, a pajzsbeli vaskalappal megrakva.

Megörökítette a Kronberg címet Otto Hupp német heraldikus (Düsseldorf 1859–München 1949) is, egyik

1936/1937 táján készült rajzán. Leírása szerint a pajzs vörössel és kék-ezüst evetprémmel négyelt. A korona itt a 2. mezőbe került, a 3. mező tar. A sisakdísz nála zárt szárnypár a pajzs mázaival.⁴⁹ (11. ábra)

Egy Kronberg érsekről 1612-ben készült olajfestményen is látható az egyházfejedelem címere (Rektorat der Universität, Mainz).⁵⁰ (48. ábra)

Kronberg érsek és választófejedelem címérét tünteti fel a *Churfürstliche Mayntzische Ordnung...* című, Johann Albin nyomdájában, Mainzban 1615-ben nyomtatott rendőri rendtartás címlapja is (Stadtarchiv, Mainz).⁵¹ (12. ábra) Az itt ábrázolt címer jóformán előképekül szolgálhatott a ládikánkon kifaragott címernek. Bár a pajzs alakja eltérő – ívelt oldalú tárcsapajzs –, de az egyes mezők sorrendje azonos a ládikán lévő címerrel. Továbbá szinte teljesen azonosak a kerék küllői, mindhárom sisak és sisakdísz, a címertakarók, valamint a középső sisakra helyezett érseki mitra mögül kilátszó főpapi kereszt részletei. A rendtartáson lévő címer mellett, – hasonlóan, mint az érsek kisgyermekkorában elhunyt Anna nővére kronbergi epitáfiumán,⁵² – megjelennek a szülők és nagyszülők címerei is. Felül balra az apa, jobbra az anya (Sickingen leány), alul balra a nagyapa, jobbra a nagyanya (Handschuhsheim leány) címerei.

Georg Ridinger *Architectur des Maintzischen Churfürstlichen neuen Schlossbawes St. Johannspurg zu Aschaffenburg* című, Mainzban 1616-ban megjelent könyvében, az érseki várkastélyt ábrázoló rézmetszet jobb felső sarkában látható Kronberg érsek ovális korszorúba foglalt címere.⁵³

A Kölni Érsekség címere:

A Mainzi Érsekséghez hasonlóan, a Kölni Érsekségnek is négyelt címerpajzsa alakult ki a középkorban. A címer 1. ezüst mezejébe fekete szalagkereszt, amely a mező széléig ér (Köln címere), 2. vörös mezejébe jobbra lépő ágaskodó ezüst ló (Westfalia címere), 3. vörös mezejébe három arany tavirozsalevél (szív?) (Engern címere), 4. kék mezejébe ezüst sas (Arnsberg címere) került. Az éppen hivatalban lévő érsek családi címere pedig a négyelt címer közepére helyezett szív-pajzsban kapott helyet.

Így pl. Hermann Graf von Wied érsek (1515–1546) címerében, arany mezőben öt vörös harántpólyára helyezett jobbralépő természetes színű páva látható a szív-pajzsban. A címer Jodocus Clichtoveus: *Antilutherus* című, Peter Quentel kölni nyomdájában 1525-ben nyomtatott könyvében látható (Hermann Quentell tulajdonában, Lemgo).⁵⁴ (13. ábra)

Egy másik – általam Gebhard Truchsess von Wald-

burggal (1577–1583) azonosított⁵⁵ – kölni érsek, Jost Amman (1539–1591) *Wappen- und Stammbuch*-jának (1589) fametszetű ábrája szerint, a négyelt címer arany szív pajzsában három balra lépő fekete leopárdot viselt családi címerként.⁵⁶ (14. ábra)

Az érseki címerekre szembefordított pántossisakot helyeztek. A sisakdísz közepén egy pávatollakkal díszített, felül íves, alul kétszer kikanyarított ernyődeszka, két oldalt egy-egy keresztes zászló. A Wied címer pávatollas ernyődeszkájára a kölni címer fekete szalagkeresztjét helyezték (1525). A Waldburg címer sisakdíszének pávatollas ernyődeszkája hasított, mindkét felén egy-egy szalagkeresztrel, s a hasítón vonalon a szív pajzsbéli családi címer három – de itt jobbra lépő – leopárdjával. A Wied címernél a baloldali zászlón, a Waldburg címernél a jobboldalin van a fekete kereszt. A Waldburg címer pajzstartója egy a pajzs bal oldalán álló, német reneszánsz öltözetű nőalak, baljában a családi címer három leopárdjával díszített zászlóval.

A ládikán kifaragott kölni címer előképűl – hasonlóan a mainzi címerhez – itt is korabeli aprónyomatványok szolgálhattak. Nevezetesen a Lamberg Rassfeldt münsteri nyomdájában 1596-ban megjelent, *Des Ertzstifts Kölln Pollicey und Lands=Ordnung* címlapja, amelyen Ernst von Bayern (von Wittelsbach) érsek (1583–1612) címerének képe, csaknem valamennyi részletében azonos ládikánk kölni címerképével.⁵⁷ (15. ábra)

Az 1596-os címerábrával jóformán teljesen azonos látható a Münsterben 1617-ben nyomtatott *Carolina* címlapján is. (16. ábra) Az egyedüli lényeges eltérés az 1596-os címertől annyi, hogy Ferdinand von Bayern érsek (1612–1650) 1617-es címerében a családi címert még egy a Münsteri Püspökség címerét ábrázoló szív pajzssal (arany mezőben vörös pólya) is kiegészítették.⁵⁸ A két aprónyomatvány (1596, 1617) címeréhez képest ládikánk kölni címere egyetlen lényeges eltérést mutat. A címerpajzsra helyezett érseki mitrát a nyomtatványokon Szt. Péter apostol kulcsot tartó alakja díszíti. Az apostolfejedelem a ládika címerének mitrájáról hiányzik, azt egyszerűen csak drágakövek ékesítik.

Egy 1895-ből származó tervezet szerint, a Kölni Érsekség címere szerepelt volna az új porosz államcímerben.⁵⁹

A kommunális heraldikában Köln címere (ezüstben fekete kereszt) Vreden város címerében fordul elő.⁶⁰

A Trieri Érsekség címere:

A Mainzi és a Kölni Érsekségekhez hasonlóan a Kölni Érsekségnek is négyelt címerpajzsa alakult ki a

középkorban. Az 1. és 4. mezőben kapott helyet Trier címere (ezüst mezőben vörös szalagkereszt, amely a mező széléig ér), a 2. és 3. mezőben pedig az érseki és választófejedelmi méltóságot éppen betöltő főpap családi címere.

A Wittelsbachok (Bajor Hercegség, Pfalz) címere:

A Wittelsbach uralkodócsalád legkülönbözőbb címeres emlékei a késő középkortól kezdve nagy mennyiségben maradtak fenn korunkig. A teljesség igénye nélkül utalunk csak néhányra ezek közül.

Szakállas Lajos (Ludwig der Gebartete) bajor-ingolstadti herceg († 1447) síremlék modeljén (Bayerisches Nationalmuseum, München), amelyet Hans Multscher (kb. 1400–1467) Ulmban 1435-ben készített, a Szentháromság előtt oroszlánon térdelve imádkozó herceg mellett látható címere is. A jobbra dőlő, kerek talpú négyelt tárcsapajzs 1. és 4. mezejében jobbra lépő oroszlán (Pfalz), 2. és 3. mezeje rutázott (Bajor Hercegség), közepén szív pajzs (ábrája a rendelkezésünkre álló fotón kivehetetlen). A pajzs bal felső szélén jobbra fordított pántossisak. A sisakdísz a sisakon álló kissé jobbra forduló oroszlán, mögötte rutázott nyitott szárny pár. (A sisakdísz oroszlánja egyes ábrázolásoktól eltérően itt nem növekvő, hanem egészalakos!)⁶¹

A müncheni ferencesek templomából származó Krisztus-passiooltár (1492) ostorozási jelenetén megtalálható az alapító, IV. Albrecht bajor herceg (1467–1508) címere is. A címer az előzőhöz hasonló, de mivel az oltárszárny baloldali alján nyert elhelyezést, udvariasságból heraldikailag balra – azaz a kép közepén lévő Krisztus felé – dől. A címerben nincs szív pajzs. A pajzsra helyezett sisakot korona fedi. A sisakdísz oroszlánja itt növekvő (Bayerisches Nationalmuseum, München).⁶²

A lanshuti Szentlélek-templom Szt. Katalin-kápolnájának egyik 1511-ben készült – 1893-ban restaurált – üvegablakán jól megfigyelhetőek a bajor hercegi címer mázai. Az egyenes állású négyelt tárcsapajzs 1. és 4. fekete mezejében jobbra lépő vörös koronás arany oroszlán, 2. és 3. mezeje ezüsttel és késsel rutázott. A pajzsra koronás pántossisak. A sisakdísz egyhén jobbra forduló, vörös koronás, vörös nyelvű, növekvő arany oroszlán, ezüsttel és késsel rutázott nyitott szárny pár között. Sisaktakarók: kék-ezüst.⁶³ (17. ábra)

Otto Heinrich pfalzi választófejedelem (1556–1559) Brüsszelben 1558-ban készített genealógiai falikárpitján a Wittelsbachok számos címere látható (Bayerisches Nationalmuseum, München). Egyaránt előfordul a ládikánkon is megjelenő kétféle sisakdísz, a

bivalyszarvpár közötti oroszlán, illetve a szárnypár közötti oroszlán. Az oroszlánok itt is egészalakosak.⁶⁴

Különösen szép Wolfgang rajnai palotagróf (1526–1569) korabeli fametszeten ábrázolt címere. Az egyenes állású négyelt tárcsapajzs szív pajzsában is a pfalzi oroszlán látható. A címet kétfelől egy-egy oldalt forduló oroszlán tartja. Ezeknek a fejére kerültek a koronás pántossisakok. A jobboldali sisakdísz: rutázott bivalyszarvpár között, balra forduló kiöltött nyelvű koronás ülő oroszlán. A baloldali sisakdísz: rutázott zárt szárnypár között, jobbra forduló kiöltött nyelvű koronás ülő oroszlán.⁶⁵ (18. ábra)

I. Miksa bajor herceg (1597-től) és választófejedelemtől (1623–1651) három címeres emléket mutatunk be. Az egyik a választó Pfalz számára Heidelbergben 1626-ban veretett duplatallérján (Staatliche Münzsammlung, München) látható.⁶⁶ A másik 1625-ös bajor választófejedelmi tallérján.⁶⁷ A harmadik a felső-pfalzi nemesség számára privilégiumokat adományozó, Münchenben 1629-ben kiadott nyomtatvány címdoldalán található.⁶⁸ (19. ábra) A választó ezen címerai hasonlóak a ládikákon lévőhöz, néhány eltéréssel. Így a címerpajzsok itt ovális alakúak, sisak és sisakdísz helyett a választófejedelmi főveg díszíti őket. A címereket az Aranygyapjas Rend láncá és jelvénye övezi.

A Szász Választófejedelemség címerai:

A meglehetősen összetett, a késő középkorra – kora újkorra már számos mezőre oszló szász választófejedelmi címer hosszas fejlődés eredményeként alakult ki. A nagyszámú címerváltozat, ahol az egyes címermezők sorrendje és előfordulása változó, legjobban a szász pénzekben, főként a nagyméretű tallérokban figyelhető meg.⁶⁹ A pénzekben kívül, a címernek számtalan előfordulása maradt korunkra épületeken és legkülönbözőbb féle egyéb műtárgyakon. Ezek közül csak néhányat említünk meg.

A Lipszében, Seger Bombeck által 1549/1550-ben, Ágost szász hercegnek készített, 271 x 85 cm méretű falikárpiton, a herceg alakja mellett látható a szász címer (Metropolitan Museum of Art, New York).⁷⁰

A Siebmacher-féle címergyűjtemény 1605-ös kiadásában a ládikákon lévőből bonyolultabb, húsz mezőre osztott és hat sisakot, illetve sisakdíszet feltüntető szász választófejedelmi címer szerepel.⁷¹ (20. ábra)

A II. Rudolf császár (1576–1612) prágai udvarában működő Castrucci-műhely 1604-1607 közötti munkája egy „pietra dura” eljárással készült, ébenfa keretbe foglalt, jaspis, achát, amethyst, cseh gránát kövekből kirakott szász választófejedelmi címer (Staatliche

Kunstsammlungen, Grünes Gewölbe, Dresden).⁷² (21. ábra)

Színes szász választófejedelmi címer és a címer felett a választófejedelem színes félalakja látható a gothai Friedenstein kastély egyik épületén.⁷³

A coburgi vár óriástermében (Riesensaal) a Wettinek uralta tartományok, uradalmak címereinek teljes sorozatát megtaláljuk.⁷⁴

A drezdai Grünes Gewölbe kastély címertermében szintén megtalálhatóak a Wettin tartományok 1729-ben rézből készült – a II. világháborúban erősen megsérült – címerai.⁷⁵

A Szász Királyság 1889-től 1918-ig használt felségcímer a ládikákon ábrázolt szász címerek közül a következőket tartalmazta: Altenburg, Henneberg, Landsberg, Meissen, Orlamünde, Pleissen, Szász Hercegség, Szász Palotagrófság, Thuringia Palotagrófság, Thuringia Tartománygrófság, regáliák.⁷⁶

A Szász Hercegség (Wettin ház) címere:

E címer eredetét és jelentését a heraldikusok különböző és esetenként egymástól eltérő módon próbálták magyarázni. A XVII. század címerkutatói szerint eredete az Askaniakra, illetve az általuk birtokolt Ballenstädt címerére menne vissza. Ez a felfogás Ballenstädt nevét Balkenstädt-ből – Balken = gerenda, pólya – magyarázná. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az arany és fekete osztások számát – csakúgy mint nálunk az Árpád-házi királyok címerének vörös-ézüst osztásait – sokáig nem szabályozták. A lényeg feltehetően azon lehetett, hogy e fém és máz többször váltakozott a címerben. Kérdéses tehát, hogy egyáltalában vágásokról vagy pólyákról beszélhetünk-e. Siebmacher 1701/1705-ös leírása szerint korának utolsó szász címerében aranyban három fekete pólya volt látható.

Nem kevésbé vitatott a szász címer rutakoszorúja sem. Ezen címerelemet azonosították már a koronaékszerek kardövével, kalap prémszegélyével, tavirózsa koszorúval, gyöngykoronával, tornagallérral, Krisztus töviskoronájával, de Habsburg I. Rudolf császár (1273–1291) leányának, Ágnesnek hajdíszével is. Egy ismert címermonda szerint, Barbarossa Frigyes császár (1152–1190) Bernhard hercegnek szülőlevélét koszorút adományozott családi címerpajzsára. Albinus egy általa elvetett másik eredetmondát ismert. E szerint egy aszkáni herceg inkognitóban egy velencei kereskedőt szolgált, s beleszeretett ennek leányába. Mivel azonban hercegi volta miatt a kapcsolatot nem törvényesíthették, emlékül a koszorút kapta címerébe. A számos magyarázat közül talán Querfurti Brunónak lehetett

igaza, aki a rutakoszorút egyszerűen egy levelekkel díszített harántpólyának tartotta.

Hambrecht német kutató szerint a rutás pajzs legkorábbi korrekt színes ábrázolása a *Balduineum*-ból, VII. Henrik német-római császár (1308–1313) római utazásának 1340 táján keletkezett leírásából ismert.

A Wettinek Wittenberg és a választófejedelmi méltóság megszerzésével (1423) vették át a rutás címet. A későbbiekben 1918-ig mindig része volt a Wettin család különböző ágai által birtokolt kisebb-nagyobb szász fejedelemségek, államalakulatok címerének, illetve Szászország mint tartomány, szövetségi állam 1918 utáni címerének is.⁷⁷ (22. ábra)

A rutakoszorú helyet kapott a kommunális heraldikában is. Megtalálható Anhalt, Belzig, Bernburg, Bitterfeld, Dessau, Guben (Wilhelm-Pieck-Stadt), Güsten, Harzgerode, Kemberg, Lempertshausen, Niemeck, Ostheim v.d. Rhön, Ottendorf, Trebsen, Wittenberg és Zerbst címereiben. A ballenstädti pólya pedig Ballenstedt, Coswig i. Anhalt és Lengenfeld⁷⁸ címereiben.⁷⁹

A szász választófejedelmi méltóság és marsalli hivatal címere:

Eike von Reggow *Sachsenspiegel*-jében (1220/1235 körül) a szász herceg már Erzmarschall-ként szerepelt. 1423-ban pedig Szász-Wittenberg hercegséggel együtt a választófejedelmi tisztség is a Wettin családé lett. A két egymást keresztező kard a birodalmi hadsereg fővezéri tisztére utal. Az aszkani Wittenberg házból elsőként Wenzel választófejedelelem (1370–1388) használta ezt a címet.⁸⁰ (23. ábra)

Egy nagyjából 1500 és 1550 között vezetett szász címeralbum ábrája szerint, ezen a címeren szembenéző arany koronás pántossisak látható, a sisakdísz feketével és ezüsttel vágott bölényszarvpár, a szarvak külső oldalain öt-öt feketével és ezüsttel vágott zászlóval. Sisaktakaró: ezüst-fekete.⁸¹

A felségjogok (regáliák) címere:

A felségjogok legkorábbi definícióját az V. Henrik császár (1106–1125) és II. Paszkálisz pápa (1099–1118) között kötött konkordátumban (1111) találjuk. Általában az uralkodóknak a hercegségek, grófságok, városok feletti uralmára, a pénz-, vám- és piacjogok birtoklására és a bíraskodásra kiterjedő jogait értjük alatta. A XVI–XVII. század államjogi irodalma már nagyobb- (regalia maiora) és kisebb (regalia minora) felségjogokat különböztetett meg. A nagyobb felségjogokhoz sorolták az általános és magasabb felségjogokat, a kisebbekhez a gazdasági vonatkozásúakat

(pénz-, vám- fedezet-, vadászat-, hegy(bányászat)-, só-, piac- és zsidó-regáliák). A birodalmi hercegek hűbérbirtokuk elfoglalásakor, territoriumaikba való beiktatásukkor régen egy vörös színű, u.n. vérszászlót kaptak, amely az élet és halál feletti bíraskodásuk jogára utalt. Ennek a vérszászlónak a színére megy vissza a címer zászló- vagy regaliapajzsa (Bannschild, Regalien), amelyet a szász választók 1477-től használtak, kezdetben ezüst és vörös színben. Álhatatos János választófejedelelem (1525–1532) elhagyta az ezüst mezőt, ettől kezdve csak a vöröset használták. Csak igen kevés fejedelelem élt vele. A szász választón kívül 1535-től a brandenburgi választófejedelelem, majd 1556-tól Anhalt.⁸² 1744-ben VII. Károly császár (1711–1740) a Hohenlohe-Waldenburg hercegeknek is engedélyezte a zászlópajzsot. Az újkori heraldikában előfordult, hogy a vörös mezőt damaszkolták, de ennek nem volt heraldikai jelentősége, egyedül az egységes vörös felület élénkítését szolgálta.⁸³ (24. ábra)

Altenburg Grófság címere:

Altenburg régi várgrófjai a XII. század második felétől a Leisnig grófok voltak. Ők egy 1253-as pecsétlenyomat szerint, ekkor már rózsát használtak címerként. Hugo Ströhl osztrák heraldikus (1851–1919) szerint a Wettinek közül III. Vilmos használta először ezt a címet. Ernő szász választófejedelelem (1464–1486) pecsétjén 1477-től szerepelt. Később igénycímerként valamennyi Wettin használta. Újabb időkben az eredetileg hatszirmú rózsának ötszirmú változata terjedt el.⁸⁴ (25. ábra)

Az altenburgi rózsza bekerült Shaumburg-Lippe Hercegség 1890-es címerébe is.⁸⁵

Brehna Grófság címere:

A címerkép blazonírozása a különböző szerzőknél vitatott, illetve eltérő. Előfordul szarvasbogár olló (Schröterhorn), áttört szív (gebrochenes Herz), szarvasagancs (Hirschgeweih), tavirózsza/vizililiom levél (Seebblätter), láng (Flamme), kardhüvely vasalása, kopatója (Ortband). A francia heraldika, amelynek terminológiája erősen kötődik az eredeti címerverszerkezethez, a hasonló alakzatot „bouterolle”-nek nevezi. Ez nem más mint az Ortband.⁸⁶

Gritzner a XIII. század közepéről eredeztette ezt a címet. A Wettinek közül elsőként V. (Jámbor) Frigyes választó használta. A rutakoszorúval és a szász lóval együtt a savoyai hercegek is felvették címerükbe. A Seebach bárók szintén használták, mint beszélő címet.

Eredetileg talán Engern hercegség címere lehetett. Ez vitatott dolog. Mindenesetre Conrad Grünenberg Konstanzi címerkönyvében (1483) Engern hercegségnek csak egy fantázia-címere szerepel. Konrad Bothe *Cronecken der Sassen*-jében (1492) Widukind a szász ló mellett a leveleket is – mint a hercegség jelvényét – használta címerében. Azután Szász-Lauenburg alkalmazta, amely 1507-ben – a szász-wittenbergi rokonság ellenére – Brehna címerének jogtalanul, új értelmezést adott, Engern címeréé.⁸⁷ (26. ábra)

A kommunális heraldikában Seebach címerében fordul elő tavirózsalevél.⁸⁸

Henneberg Hercegesített Grófság címere:

A Hennebergiek 1131-es pecsétjén még sas szerepelt. Egy 1200 körüli pecsétjükön a növekvő császári kétfejű sas mellett, sakkozott mezőt (Würzburg Vágrófság) használtak az alsó pajzsfélben.

Miután a bodenlaubeni uradalom megszerzésekor az összes családi birtok újra egy kézben egyesült, Poppo VII. Graf von Henneberg körülbelül 1226-tól, bizonyítottan 1231/1232-től használta a beszélő (kakasos) címert.⁸⁹

Coburg városnak a hennebergi uralom időszakából származó pecsétjén (1272/1289), a kerek pecsétmezőben toronnyal ellátott városfalat láthatunk, a fal (heraldikai) bal szélén jobbra forduló kakassal.⁹⁰ (27. ábra)

Hermann I. Graf von Henneberg pecsétjén (XIII. század vége) kerek, pajzs nélküli mezőben ötöshalmon jobbra forduló kakas lebeg.⁹¹ (28. ábra)

Hermann von Brandenburg örgróf mandorla alakú pecsétje (1298) alul hármashalmon jobbra forduló kakast, felette lebegő egyfejű sast ábrázol.⁹² (29. ábra)

Heinrich Graf zu Henneberg pecsétjén (1329. április 11.) halmon jobbra forduló kakast látunk.⁹³

Coburgban, a külső Ketschentor mező felőli oldalán lévő homokkő táblán, jobbra Henneberg (halmon balra forduló kakas), balra Meissen (jobbra forduló oroszlán) szövetségi címere (XV. század) látható. Az egymás felé dőlő címerpajzsok felett közös sisak, rajta a sisakdísz: hosszúhajú, szakállas, bajúszos szembenéző koronás férfi, a koronából kimagasló hegyes süvege végén pávatoll forgóval (valószínűleg Meissen sisakdísz).⁹⁴

Berthold Graf von Henneberg mainzi érsek és választófejedelem (1484–1504) négyelt címerének 1. és 4. vörös mezejében nyolcküllős ezüst kerék (Mainz), 2. és 3. négyelt mezejének 1. és 4. vörös mezejében aranykoronás ezüst oszlop (Römhild Grófság⁹⁵), 2. és 3. arany mezejében zöld halmon jobbralépő vörös tarjos fekete kakas (családi címer) látható.⁹⁶ (30. ábra)

Wilhelm Graf zu Henneberg pecsétjén (1526. január 8.) négyelt címerpajzs 1. és 4. mezejében: hármashalmon jobbra forduló kakas, a 2. és 3. osztott mezőben: felül növekvő kétfejű sas, alul sakkozott mező található.⁹⁷

A Hennebergiek címere a Grimm testvéreket is meseírára sarkallta. E szerint egy nemesúr Frankföldről Németországba jött, hogy építkezés céljára békés és kényelmes helyet keressen magának. Amikor megpillantott egy olyan helyet, amely tetszett neki, a lova előtt egy fajdkakas röpült fel. Ezt a madarat emelte címerére, a hegyre pedig, amelyet Hennebergnek nevezett, szép várkastélyt épített, amely ma is látható.

A kakasos címert a Wettinek közül elsőként Ágost választófejedelem (1553–1586), János Kázmér herceg (Coburg), János Ernő herceg (Eisenach), Frigyes Vilmos herceg (Altenburg) és János herceg (Weimar) használta.⁹⁸ (31. ábra)

A kommunális heraldikában Ilmenau, Kaltennordheim, Meiningen, Schleusingen, Suhl, Themar és Wausungen címereiben szerepel a hennebergi kakas.⁹⁹

Landsberg Grófság címere:

Az u.n. landsbergi cölöpök a Wettinek törzscímereiből erednek. Gazdag Ottó meissenai örgróf (1156–1190) használta először, így ez a legkorábbi német címerek egyike.¹⁰⁰ A címer koraiságát látszik igazolni az egyszerű heroldalak. A XIII. század végén már a cölöpöket tartották a Wettinek családi címerének, s nem a meissenai oroszlánt. Ennek ellenére a legrégebbi négyelt Wettin választói címerben – a rutakosorús és a meissenai oroszlános címer mellett – a szív-pajzsban még, mint szász uralmi jelvény szerepelt. I. (Harcias) Frigyes szász választófejedelem (1423–1428) lemondott a landsbergi örgrófi címről, de a hozzátartozó címeréről nem. (32. ábra)

A kommunális heraldikában Chemnitz (Karl-Marx-Stadt) és Leipzig (Lipcse) címerében szerepelnek a landsbergi cölöpök.¹⁰¹

Magdeburg Vágrófság címere:

A Magdeburgi Vágrófság címerében a császári sas mellett, az ezüst-vörös pólyák a Querfurt ház címereiből erednek. A pólyák (osztások) száma kezdetben nem volt állandó. A vágrófságot valójában megszerző Querfurt ház 1226-tól hétszer vágott címert használt. 1253-tól 1334-ig a sast a Querfurtok más ágai is használták igénycímerként. A kései címereken a sas többnyire koronás. A szász választók 1539-ben vették át ebben a formában ezt a címert.¹⁰² (33. ábra)

Meissen Határgrófság címere:

A Wettin őrgrófok 1247-ig – más adat szerint 1265-ig – a landsbergi cölöpöket használták címerükben. Ezt váltotta fel ekkortájt a meissenai oroszlán, amely egyes feltevések szerint, a thüringiai oroszlán mázainak megváltoztatásával keletkezett. Első említésével Konrad von Würzburg *Turnei von Nantheiz*-ében (1257/1258) találkozunk:

„... *man sach des Misenaeres schilt
von golde lieht dā glīzen wol,
dar ūz geverwet als ein kol
ein löuwe swarz von zobelevschein...*”.¹⁰³ (34. ábra)

Egy 1500–1550 között keletkezett szász címeralbum ábrája szerint ezen címerhez pántossisak tartozik. A sisakdísz férfi törzs (felsőtest) karok nélkül, hosszúhajú, szakállas fővel, hegyes süvegén és öltözetén vörösben két ezüst cölöp, süvege csúcán arany koronára illesztett pávatollforgó. Sisaktakarók: vörös-ezüst.¹⁰⁴

A meissenai Albrechtsburg címertermének boltozatán Ernst Haendel (1813–1898) által készített szép, historizáló kivitelű meissenai címer falképe látható.¹⁰⁵

A kommunális heraldikában Altenberg, Altenburg, Borna, Burgstädt, Colditz, Delitzsch, Dresden (Drezda), Eisfeld, Freiberg, Gräfenhainichen, Grimma, Grossenhain, Hilburgshausen, Jena, Chemnitz (Karl-Marx-Stadt), Königsberg i. Bayern, Bad Langensalza, Lauenstein, Leipzig (Lipcse), Lommatzsch, Markkleeberg, Meissen, Mittweida, Neustadt b. Coburg, Neustadt a.d. Orla, Oelsnitz, Ortrand, Pausa, Ranis, Rodach b. Coburg, Schalkau, Sibenlehn, Sonneberg, Ummerstadt és Weissenfels címereiben fordul elő a meissenai oroszlán.¹⁰⁶

Orlamünde Grófság címere:

Az orlamündei grófok pecsétjeinek segítségével nagy vonásokban felvázolható a címer fejlődése. Az 1112-óta használt lovaspecsét címer nélküli volt. 1192-ben Oroszlán Albrecht sas vett fel címerébe. 1227-ben II. Hermann alkalmazta elsőként pajzsán az ágaskodó oroszlánt. 1394-től jelent meg a pecsétteken a szívekkel vagy hárslevelekkel behintett pajzs. Ezt a címerváltozatot Gritzner még III. Siegfried gróf (II. Hermann apja) és Dániai Zsófia házasságához kötötte, mert a szintén oroszlános dán címer mezeje kb. 1190 tájától vörös szívekkel behintett. Ez a feltevés azonban nem helytálló, mert a *Zürichi címertekercs* (1335/1345) még nem ismerte ezt a változatot. A szász választók legkésőbb 1477-től kezdve használták az orlamündei oroszlános címet.¹⁰⁷ (35. ábra)

Pleissen Uradalom címere:

A XV. század második felétől fordult elő. Ströhl szerint III. (Vitéz) Vilmos (II. Frigyes választó (1428–1464) egyik testvére) 1465-ös pecsétjén szerepelt először. A választófejedelmek közül Ernő (1464–1486) pecsétjén jelent meg először 1477–1486 között.

A kommunális heraldikában Markkleeberg és Pergau címerében találjuk meg Pleissen kék mezőben arany és ezüsttel osztott koronás oroszlánját.¹⁰⁸ (36. ábra)

Szász Palotagrófság címere:

Sommerschenburg grófjai a császári sas használták hivatali címerként. A legrégebbi ábrázolásokon a sas még koronázatlan. Csak a pajzs színében tér el a Thüringiai Palotagrófság címerétől.¹⁰⁹ (37. ábra)

Egy 1500–1550 között keletkezett szász címeralbum ábrája szerint a címerhez arany koronás pántossisak tartozik. A sisakdísz jobbra lépő arany sas, csőrében arany karikával. Sisaktakarók: kék-arany.¹¹⁰

A kommunális heraldikában Allstedt címerében fordul elő a Szász Palotagrófság arany sasa.¹¹¹

Thüringia Palotagrófság címere:

Lauchstädt környéke 1291-től a Brandenburgi Őrgrófság része volt. A Wettinek 1347-ben szereztek meg ezt a területet, amelyet 1350-ben hűbérbe kaptak meg IV. Károly császártól (1346–1378) mint Thüringia Palotagrófságot, s ekkortól kezdve használták címerként a pfälzi, fekete mezőben ábrázolt arany sas a meissenai őrgrófok. A XV. század végétől – XVI. század elejétől a fekete mezőben lévő arany sas egyaránt Pfälz, Lauchstädt, illetve Thüringia címere.¹¹² (38. ábra)

Thüringia Tartománygrófság címere:

A kék mezőben vörössel és ezüsttel sávozott oroszlános címet a XIII. század elejétől használták. Egyes változatokon az oroszlán jobbraforduló. Egyaránt előfordul ötször és kilencszer osztott (vágott) oroszlán, az osztások száma kezdetben nem lehetett állandó. A címer kialakulását egyesek IV. (Kegyessé) Lajos thüringiai őrgróf (1216–1227) és Árpád-házi Szt. Erzsébet (1207–1231) 1221-ben kötött házasságával hozták kapcsolatba, miután az Árpádok címere is vörössel és ezüsttel sávozott. (Az uralkodói pár 1211-óta már jegyben járt egymással.) Első irodalmi említését az u.n. Trója-énekben (*Lied von Troje*) (1210 körül) találjuk:

„... der lantgrâv ûz Düringen

...

er fuorte...

einen schilt von lâsûr blâ,
dar ûz man verre glenzen dâ
sach einen löuwen vîentlich
der het dar in gestreckt sich
vil gar nâch sîme rehte:

rôt und wîz stückehte

was er von hermîn und von keln”. (39. ábra)

A marburgi Szt. Erzsébet templomban két eredeti ilyen oroszlános címerpajzs található. Az egyik Konrad von Thüringené († 1241), a Német Lovagrend nagymesteréé volt, a másik az ifjabb Heinrich von Hessen tartománygrófé († 1298), aki a hesseni tartománygrófi címmel átvette a thüringiai címert is. Ez tehát egyúttal Hessen szövetségi állam máig használatos címerének is előképe. A *Konstanzi címerkönyv* szerint, Thüringia Tartománygrófság címere: ezüst oroszlán két vörös pólyával, Hessen címere: vörös oroszlán két ezüst pólyával.¹¹³

Egy 1500–1550 tájáról származó szász címeralbum ábrája szerint a thüringiai címerpajzson arany koronás pántossisak látható. A sisakdísz bölényszarvpár, külső oldalain öt-öt, egyenként háromleves ággal. (A más-különbben színezett rajzon a sisakdísz színeit nem tüntették fel.) Sisaktakarók: ezüst-kék.¹¹⁴

A kommunális heraldikában Buttelstedt, Heldburg, Hildburghausen, Kindelbrück, Bad Langensalza, Schmalkalden, Bad Tennstedt, Thamsbrück, Treffurt és Ummerstadt címereiben szerepel a thüringiai oroszlán.¹¹⁵

A Brandenburgi Választófejedelemség címere:

A szász választófejedelmi címerhez hasonlóan a brandenburginak is hosszas fejlődés után alakulhatott ki késő középkori – kora újkori, számos címermezőt magába foglaló változata, változatai. Mivel idevágó szakirodalmat nem sikerült beszerezniünk, a címerek fejlődéstörténetét nem tudjuk részleteiben bemutatni.

A Brandenburgi házból származó Albrecht örgróf mainzi érsek és választófejedelem (1514–1545) könyvtárából nyolc olyan miniatúrával gazdagon illusztrált kódex maradt fent, amelyekben szerepelnek az érsek, illetve a családja által uralt tartományok, uradalmak címerei. Ezek a könyvek a következők:

1. *Hóraskönyv*, 1522/1523 (Bodleian Lybrary, Oxford, korábban Ellis és White gyűjtemény, London). Benne az érsek tízmezős, Simon Bening által festett címere.¹¹⁶

2. *Krisztus szenvedéseinek imakönyve*, (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen). Benne az érsek ugyancsak tízmezős és szintén Simon Bening által festett címere.¹¹⁷ (40. ábra)

3. *Missale Hallense*, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Nikolaus Glockendon által festett, Szt. Mór és Szt. Magdalena által tartott tízmezős címere¹¹⁸ (41. ábra), valamint az egyes oldalak alsó szegélydíszébe foglalva további 32 darab a Brandenburgok uralta tartomány és uradalom címere.¹¹⁹

4. *Imakönyvtöredék* (Landesbibliothek, Kassel). Benne az érsek szintén Nikolaus Glockendon által festett tízmezős címere.¹²⁰ (42. ábra)

5. *Imakönyvtöredék* az előzővel egybekötve (Landesbibliothek, Kassel). Benne az érsek ugyancsak Nikolaus Glockendon által festett tizenötmezős címere.¹²¹

6. *Horae Beatae Mariae Virginis* (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Nikolaus Glockendon által festett mellképe, alul tizenötmezős címerével.¹²²

7. *Rituale vagy Pontifikal-Antiphonar*, 1531 (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Georg Stierlein által festett tizenötmezős címere.¹²³

8. *Breviarium Hallense* (Staatsbibliothek, Bamberg). Benne az érsek szintén Georg Stierlein által festett tizenötmezős címere.¹²⁴

Albrecht Dürer a választófejedelemtől készített rézmetszete, szintén feltünteti a főpap kilencmezős címerét.¹²⁵

A mainzi piackúton (Marktbrunnen) is szerepel az érsek kőből faragott és színesre festett, tízmezős címere (1526).¹²⁶

Albrecht von Brandenburg érseknek a mainzi dómban lévő bronz sírlapján is látható tizenötmezős címere (1545 körül).¹²⁷

A Siebmacher-féle címergyűjtemény 1605-ös kiadásában egy a ládikánkon lévónél jóval összetettebb, huszonnégy mezőből álló és hat sisakot, illetve sisakdíszet feltüntető brandenburgi választófejedelmi címer található.¹²⁸ (20. ábra)

Ludwig Falk német kutató szerint az érseki „nagy-címer” tizenöt mezőből állott. A pommerániai hercegekkel kötött kölcsönös öröklési szerződés után, ugyanis igénycímer formájában az érsek már átvette ezeknek a címereit is, jóllehet a pommerániai hercegek csak a harmincéves háború idején haltak ki. A „középcímer” kilenc – regáliákkal együtt tíz – mezőre oszlott. A „kiscímer”-nek több változata is volt. Így pl. a., négyelt (Mainz-Brandenburg), b., négyelt (Mainz-Magdeburg-Halberstadt-Mainz), szív-pajzsos (Brandenburg), c., négyelt (Pommeránia-Brandenburg-Nürnberg-Hohenzollern), a szív-pajzsban három kis pajzsos (Mainz-Magdeburg-Halberstadt).¹²⁹

Ezeknek a címerábráknak az alapján annyi minde-
nesetre megállapítható, hogy a ládikánkon szereplő
részcímer a XVI. század első felében már részei vol-
tak a Brandenburgi Választófejedelemség címerének.

A ládikánkon ábrázolt brandenburgi címerek kö-
zül, a Porosz Királyság 1817-es nagyobb címerében:
Brandenburg, Hohenzollern, Kassub, Nürnberg, Pom-
meránia, Ruppín, Rügen, Stettin, Wend, regáliák¹³⁰, az
1873-as nagyobb címerben: Brandenburg, Hohenzol-
lern, Kassub, Nürnberg, Ruppín, Rügen, Wend, regáli-
ák címeri szerepeltek.¹³¹

A brandenburgi címerekről még az alábbi adaléko-
kat sikerült megállapítanunk.

Brandenburg Őrgrófság címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a címer sisakdísz
zárt szárnypár volt.¹³²

Brandenburg címere szerepel Brandenburgi Kata-
lin erdélyi fejedelemsasszony (1629–1630) – Bethlen
Gábor fejedeleme özvegye – erdélyi aranyforintján is
(1630), az egyesített erdélyi-brandenburgi címer ré-
szeként.¹³³

Crossen Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint címere világos
mezőben sötét sas volt, a címer sisakdísz növekvő
sas. Crossen 1476-ban Brandenburgi Barbara Őrgrófné
– XI. Heinrich zu Crossen und Glogau özvegye – örö-
kös birtokai között szerepelt először. 1537-ben II.
Joachim brandenburgi választó megvásárolta és ettől
kezdve véglegesen brandenburgi birtokká lett.¹³⁴

Gutzkov Grófság címere:

Legkorábbi színes ábrázolása 1317 tájáról is-
mert.¹³⁵

Nürnberg Várgrófság címere:

Az oroszlán előfordult korona nélkül is.¹³⁶

Nürnberg címere szerepel Brandenburgi Katalin er-
délyi fejedelemsasszony (1629–1630) – Bethlen Gábor
özvegye – erdélyi aranyforintján (1630) is az egyesít-
ett erdélyi-brandenburgi címer részeként.¹³⁷

Pommeránia Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a szokásos ezüst
pajzs helyett aranyban mutatja a jobbra forduló vörös
griffet. A címer sisakdísz pávatollforgó.¹³⁸

Pommeránia címere szerepel Brandenburgi Kata-
lin erdélyi fejedelemsasszony (1629–1630) – Bethlen
Gábor özvegye – erdélyi aranyforintján is (1630), az
egyesített erdélyi-brandenburgi címer részeként.¹³⁹

Rügen Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a címer sisakdísz
jobbra forduló növekvő fekete oroszlán. Biermann
megjegyezte, hogy a lépcsőt ábrázoló mezőnek kék-
nek kellene lennie, s nem feketének.¹⁴⁰ Véleményünk
szerint az eltérést a régi kódex festékének oxidációja,
megfeketedése okozhatta.

Stettin Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája a kék pajzsmező helyett
ezüstöt mutat. A címer sisakdísz pávatollforgó. A
vörös griff eredetileg arany mezőben szerepelt, a ké-
ket V. Károly császár (1519–1556) 1521-ben rendelte
el.¹⁴¹ A griff előfordult korona nélkül is.¹⁴²

Usedom Hercegség címere:

Gritzner szerint e címer először egy 1498-as pén-
zen tűnt fel. Első színes előfordulását pedig 1534-ből
ismerte. A *Missale Hallense* ábrája viszont 1524-ből
való, tehát ez a címer legelső színes ábrázolása.¹⁴³

Wend Hercegség címere:

A zöld szárnyú vörös griff később vörössel és zöld-
del harántosztott lett.¹⁴⁴

A ládikán előforduló címer tulajdonosai

II. Ferdinánd német-római császár és magyar király
(Graz 1578. július 9. – Bécs 1637. február 15.)

II. Károly, Stájerország, Karintia és Krajna főher-
cege (1540–1590) és Maria Anna bajor hercegnő
(1551–1608) fia. 1590–1595 között végezte tanul-
mányait az ingolstadti jezsuitáknál. Apja halála után
(1590) névlegesen átvette Belső-Ausztria (Stájeror-
szág, Karinthia, Krajna) kormányzását. 1598-as itáliai
útján találkozott VIII. Kelemen pápával (1592–1605).
1617. június 23-án cseh királlyá koronázták Prágában.
Az osztrák örökös tartományokban és Csehországban
is a szigorú ellenreformációt szorgalmazta, amivel a
harmincéves háború okozójává vált. 1618. július 1-én
Pozsonyban magyar királlyá, 1619. szeptember 9-én
Frankfurtban német császárrá koronázták. Miután se-

rege a fehérhegyi csatában legyőzte a cseh rendek által ellene felléptetett és királyukká választott Frigyes pfalzi választófejedelmet, a „téli királyt”, száműzte őt a birodalomból. 1618-tól a cseh rendekkel, a német protestánsokkal, Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel és a Németországba benyomult dánokkal, utóbb a svédekkel harcolt (harmincéves háború első korszaka), miközben Magyarországon a török jelentett állandó veszélyt. Miután Nördlingennél (1634. szeptember 6.) hadai legyőzték a svédek, Prágában békét kötött a brandenburgi és a szász választófejedelmekkel, akik átpártoltak hozzá a svédek oldaláról. 1636-ban a regensburgi birodalmi gyűlésen fiát, III. Ferdinándot római királlyá választatta.¹⁴⁵ (43. ábra)

Eleonóra német-római császárné és magyar királyné (Mantua 1598. szeptember 23. – Bécs 1655. június 27.)

I. Vincenzo Medici mantuai herceg és Eleonóra toskanai hercegnő leánya.

1621-ben Johann Ulrich Eggenberg főudvarmester készítette elő eljegyzését a megözvegyült császárral. A házasságkötésre Innsbruckban, 1622. február 4-én került sor.¹⁴⁶ 1622. július 26-án Sopronban magyar királynévá¹⁴⁷, 1627-ben Prágában cseh királynévá, 1630-ban német császárnévá koronázták. Házassága gyermektelen maradt. Ő alapította a bécsi és grazi karmelita kolostort, valamint a bécsi Ágoston-rendiek templomának szívek kriptáját (Herzgruft).¹⁴⁸ (44. ábra)

I. Miksa bajor választófejedeleme (München 1573. április 17. – Ingolstadt 1651. szeptember 27.)

V. Vilmos bajor herceg (1548–1626) és Renata lotaringiai hercegnő (1544–1602) fia. Tanulmányait 1587–1593 között az ingolstadti jezsuitáknál végezte. Itt barátkozott össze diáktársával, Ferdinánd főherceggel, a későbbi II. Ferdinánd császárral. 1593-ban utazást tett Csehországban, Itáliában és Lotharingiában. 1594-től társrégens apja mellett, majd annak 1597-es lemondása után Bajorország hercege. Az 1609-ben megalakult Katolikus Liga elnöke, a császári párt vezéralakja, az ellenreformáció eltökélt híve. 1619. októberében a müncheni szerződésben költségtérítésként, amiért a császárt támogatta háborújában, személyére ígéretet kapott a pfalzi választófejedelmi méltóságra és Pfalzi Frigyes konfiskált birtokaira. 1620-ban szintén a császár támogatásáért, Felső-Ausztriát kapta zálogba, ahol erőteljesen rekatolizált. 1621-ben elfoglalta Felső-Pfalzot, itt is a rekatolizálást szorgalmazta.

1623. február 25-én – Pfalzi Frigyes száműzését követően – személyére szólóan megkapta a választói méltóságot a császártól a regensburgi gyűlésen. Majd

1628. február 22-én Bajorország megkapta az örökletes választófejedelmi tisztséget, amelyet Felső-Pfalzzal együtt a westfáliai békében (1648) is megtartott. Az 1634-es nördlingeni győzelem után Bajorország felszabadult a svéd megszállás alól. 1635-ben Miksa csatlakozott a prágai békéhez. Bajorország egyik legjelentősebb uralkodója volt.¹⁴⁹ (45. ábra)

György Vilmos brandenburgi választófejedeleme (Kölln an der Spree /ma Berlin része/ 1595. november 13. – Königsberg 1640. december 1.)

János Zsigmond brandenburgi választó és Anna porosz hercegnő fia. Református vallású. 1619. december 23-tól Brandenburg választófejedelme. Felesége és húgai révén a császár fő ellenségeivel került rokonságba. Heidelbergben, 1616. július 24-én vette feleségül Elisabeth Charlottét, Pfalzi Frigyes – a későbbi cseh király – hűgát. Egyik húga, Marie Eleonore (1599–1655) Stockholmban, 1620. november 25-én Gusztáv Adolf svéd királlyal (1611–1632) kötött házasságot. Másik húga, Katalin (1602–1644) pedig Kassán, 1626. március 2-án kelt egybe Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel.¹⁵⁰ Ennek ellenére 1630-ig megőrizte semlegességét a császár és a protestánsok közt. 1631-től 1635-ig a svédek oldalán harcolt a császáriak ellen. Az 1635-ös prágai békében a császár oldalára állt. A svédektől már 1635-óta megszállt Pommerániát a westfáliai békében végleg elvesztette. Ő helyezte át Brandenburg székhelyét állandó jelleggel 1639. januárjában Königsbergbe.¹⁵¹

Szekfü Gyula szerint a tehetségtelen és iszákos fejedeleme – aki helyett kegyencei és főként evangélikus anyja uralkodtak – körülbelül olyan viszonyban volt szuverénjével, a lengyel királlyal, mint Bethlen a törökkel.¹⁵² (46. ábra)

I. János György szász választófejedeleme (Drezda 1585. március 5. – Drezda 1656. október 8.)

Szülei I. Keresztély szász választó és Sophie brandenburgi hercegnő. Evangélikus vallású. 1611-től Szászország választófejedelme. 1618-ban visszautasította a neki felkínált cseh koronát és a császár pártján maradt, de 1629-től kezdett eltávolodni attól. 1631-ben a svédek oldalán harcot kezdett a császár ellen. 1635-ben a prágai békében kibékült a császárral, megkapta mindkét Lausitzot és a svédek ellen lépett hadba. Utóbbiakkal 1645-ben Kötzschembrodában kötött fegyverszünetet.¹⁵³ (47. ábra)

Johann Schweickard von Kronberg mainzi választófejedeleme (1553. március 5. /más adat szerint július 15./ – Aschaffenburg 1626. szeptember 17.)

Apja, Hartmut XII. von Kronberg (1489–1549) Luther követője, 1521-óta evangélikus volt. Ezért 1522-ben uradalmát elhagyva Csehországba, majd Bázélba kellett menekülnie. Birtokait csak 1541-ben kapta vissza. Édesanyja Sickingen leány.

Fia, Johann 1566-tól a mainzi St. Alban-templom kanonokja. Rómában a Collegium Germanicumban végezte tanulmányait. 1567-től a mainzi Szt. Péter-templom prépostja, 1582-től a mainzi székeskáptalan kanonokja, 1599-től a világi bíróság kamarása, 1604-től érseki nevelő Rómában. 1604. február 17-én nyerte el a mainzi választófejedelmi és birodalmi kancellári tiszteletet. 1609-től a Katolikus Liga egyik vezetője volt. 1611-ben hódolatra kényszerítette birtokainak evangélikus népeit. 1619. szeptember 9-én ő koronázta német császárrá II. Ferdinándot a frankfurti Szt. Bertalan-székesegyházban. Ő építtette 1605–1618 között az aschaffenburgi érseki kastélyt.¹⁵⁴ (48. ábra)

Ferdinand von Bayern kölni választófejedelem (München 1577. október 7. – Arnsberg 1650. szeptember 13.)

Szülei, V. Vilmos bajor herceg és Renata, lotharingiai hercegnő. I. Miksa bajor herceg és választó öccse. Igen korán egyházi pályára lépett. Kiképzését Ingolstadtban, a jezsuitáknál nyerte. 1591-től a berchtesgadeni hercegprépost koadjutora, 1595-től berchtesgadeni hercegprépost és a kölni nagyprépost koadjutora. 1599-től Stablo-Malmedy hercegapátságának koadjutora, 1601-től a lüttichi hercegpüspökség koadjutora, 1611-től a hildesheimi és a münsteri, 1612-től a padernborni hercegpüspökségek koadjutora. 1612. február 17-én, nagybátyja, Ernst von Bayern kölni érsek és választófejedelem (1583–1612) halála után, átvette (megörökölte) Köln, Lüttich, Münster és Hildesheim kormányzását. Az ellenreformáció híveként Támogatta II. Ferdinánd császárrá választását. 1618. december 13-tól Padernborn hercegpüspöke. 1622-ben szorgalmazta a pfalzi választófejedelmi méltóság átruházását bátyjára, Miksa bajor hercegre. 1623-ban a münsteri püspökségből kiüzte az összes protestánsokat. 1635-ben csatlakozott a prágai békéhez.¹⁵⁵

Lothar von Metternich trieri választófejedelem (1551–1623. szeptember 7.)

1599. június 7-től viselte a trieri érseki és választói méltóságot.¹⁵⁶ Életútját nem sikerült részletesebben feltárnunk.

A ládika készítésének ideje és funkciója

A ládika készítésének ideje, a rajta szereplő címerek

alapján és a címertulajdonosok életútjainak ismeretében, ezek után már viszonylag pontosan behatárolható. I. Miksa bajor herceg, akinek címere ott díszleg ládikánkon a többi választófejedelmé között, 1623. február 25-én kapta meg a választói méltóságot. Lothar von Metternich trieri választó pedig 1623. szeptember 7-én távozott az élők sorából.¹⁵⁷ E két időpont közötti mintegy hét hónapban kellett tehát a vizsgált műtárgynak elkészülnie.

A ládikán kifaragott uralkodói, fejedelmi címerek egytől-egyig aprólékos gonddal és kitűnő technikai színvonalon készített mestermunkák. Elüt azonban ezektől Jézus Krisztusnak a ládika fedelének belső oldalára faragott fiktív címere, amely a többi címertől eltérően jó színvonalú iparos-, de semmiként sem mestermunka. Felmerült bennünk annak a lehetősége, hogy esetleg a már mintegy háromnegyedrészt készen kifaragott ládika címersorozata a trieri választó halálával egyszeriben aktualitását veszíthette. Amennyiben az egyházfejedelem halálakor már csak a fedlap belső oldala maradt volna kidolgozatlanul hátra, úgy feltehető, hogy az aktualitását veszített tárgyat befejezetlenül odaajándékozták valakinek, s Jézus Krisztus címerét már a változott tulajdonos faragta vagy faragtatta a fedlap belsejére, hogy ezáltal befejezze, illetve befejeztesse a máskülönben remekbe készült műtárgyat. Természetesen feltevésünket ma már sem igazolni, sem cáfolni nem lehet egyértelműen.

A ládika jellegzetesen német későreneszánsz munka. Német környezetben való készülése mellett szól egy olyan apróság is pl., hogy a magyar címer kettős-keresztje alól lemaradt a hármashalom, holott hazai címerábrázolásokon ez ekkor már mindenütt általánosan szerepelt.

A ládika elképzelésünk szerint eredetileg valamilyen értékes és egyedi ajándék – ékszer vagy ötvösmunka – dobozául, tokjául szolgálhatott.

A német választófejedelmek és címereik ábrázolása a közép- és újkorban egyaránt közkedvelt volt német földön, monumentális emlékeken és apró tárgyakon egyaránt. Nem célunk ezen emlékek részletes taglalása, röviden utalunk csak néhányra ezek közül.

A választók félalakja és címerei láthatók Mühlhausen (Thomas-Münzer-Stadt) városházának reneszánsz falképén (1572).¹⁵⁸ A szász választó félalakja és címere a gothai Friedenstein kastély falán (XVI/XVII. század).¹⁵⁹ Alakjuk és címereik több helyszínről is megmaradtak XV. századi gótikus kályhacsempe sorozaton.¹⁶⁰ Választófejedelmek és címereik díszítik még a XIX. századi német köedény söröskupát is,¹⁶¹ stb.

Ládikánkkal párhuzamba állítható választófejedel-

mi címerekkel díszített dobozt, skatulyát azonban mindeddig nem sikerült fellelnünk.

Tanulmányunkkal egy a magyar múzeumokban – megítélésünk szerint – meglehetősen egyedi műtárgyat kívántunk bemutatni és lehetőségeinkhez mérten felvázolni keletkezésének valószínűsíthető körülményeit.

II.

Krisztus címere

A tanulmány első részében bemutatott és elemzett címerek mellett maradt még egy rejtélyes díszítménye a címeres doboznak, amely Krisztus életének, szenvedésének és megdicsőülésének jelképeit címerként ábrázolja. Egyedi a megfogalmazás még akkor is, ha ismert, hogy ezek a jelképek hasonló, esetenként gazdagabb, máskor viszont szegényebb megjelenítésben, vagy más sorrendben követve egymást, kerültek fel különféle tárgyra és található meg a szakrális művészetben, valamint a népi vallásosság tárgyi kultúrájának emlékein. A címer elemzése nem tűnt haszontalannak, több új ismeretet ígért és meg is adott a munka, bár az ábrázolással maradéktalanul meggyező megfogalmazás nem került elő. Egyet azonban szükséges mégis megemlítenünk, amely talán gondolatiságában legközelebb áll a ládikán lévő összeállításához. Glonnbercha XV. századi gótikus temploma szentélyének mennyezetfreskóján a kép együttes közepén az öt Szent Sebét mutató, uralkodó Krisztus ül. Tőle jobbra Lukács és János, balra pedig Máté, valamint Márk látható, szimbólumaikkal ábrázolva. Az Úr feje felett a Golgota a keresztre feszítés jelenetével, míg lábai alatt hat angyal, akik a kínzítás jelvényeit tartják: a kalapácsot a három szeggel, a lándzsát, az ostort a vesszőnyalábbal, a keresztet, a töviskoronát és az ostorozásnál használt oszlopot.¹⁶² Mindezek körbe veszik a feltámadt Megváltót, ráirányítva a szemlélődő tekinteteket.

A ládika fedelének belső oldala: Itt található a legszokatlanabb ábrázolás, nevezetesen Jézus Krisztus fiktív címere, egy kerek talpú, három hasítással és három vágással tizenhat mezőre osztott, szív-pajzsos ellátott címerpajzs.

Az egyes mezők címerképei a következők: 1. Üstökös (betlehemi csillag); 2. Főpapi mitra; 3. Nyitott királyi korona; 4. Országalma kereszttel; 5. Jobbra forduló Isten Báránya (Agnus Dei) zászlóval; 6. Tenyerével felfelé fordított, kinyújtott ujjú jobb kézfej,

szeggel átlukasztva; 7. Tenyerével felfelé fordított, behajlított ujjú bal kézfej, szeggel átverve; 8. Kehely (serleg); 9. Kör alakúra összehajtott és összekötött kendő; 10. Levágott jobb lábfej szeggel átlukasztva; 11. Levágott bal lábfej, benne a belevert szeg helye; 12. Jobbra forduló kakas; 13. Átlósan egymást keresztező jogar és főpapi pásztorbot; 14. Oszlop két lelógó szíjjal, amelyekkel a megostorozandó személyt hozzá kötötték; 15. Krisztus T alakú keresztje, INRI feliratos táblával, mögötte köntöse; 16. Hegyével egymáshoz érő, legyezőszerűen elhelyezett három szeg. 17. A tárcsa alakú szív-pajzsban: szív

A pajzsban három rostélysisak helyezkedik el. A középső szembe, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon kendő, rajta a sisakdísz: lándzsa és póznára tűzött spongya. A középső sisakon korona, rajta a sisakdísz: három – a középső függőleges, a két szélső átlós helyzetű – keresztben végződő rúdról függő kereszttel díszített rojtos végű húsvéti zászló. A bal oldali sisakon töviskorona, rajta a sisakdísz: három ágú szíjostor és vesszőzésre szolgáló vesszőnyaláb. A címerpajzs mögött damaszkolt címerköpeny.

A pajzs felett egy egyenes, alatta két íves sorba rendezett, domborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA SALVATORIS/NOSTRI/PATIENTIS TRIVMPHANTIS (Hatalmas és győzedelmes Megváltónk címere; a felirat valamennyi N betűjének átkötése fordított irányú. A sarkokban az evangélisták jelképeit egy-egy medalionba helyezték: balra fent angyal vagy ember (Szent Máté), balra lent szárnyas oroszlán (Szent Márk), jobbra fent sas (Szent János), jobbra lent szárnyas ökör vagy bika, tulok (Szent Lukács). (49. ábra)

A ládika többi felületétől eltérően a címer és az evangélista szimbólumok után fennmaradó helyet semmivel nem töltötték ki.

A ládika fedelének belső oldalán a négy evangélista jelképe mintegy keretbe foglalja Krisztus címerét.

Az evangélista jelképek ösképe Ezékiel próféta próféciájában található meg (*Ez. 10:14*). Ezek a négy lényeges isteni tulajdonságot jelentik:

oroszlán	= hatalom
bika	= teremtő erő
sas	= mindentudás
ember	= akarat

Az Újszövetségben a Jelenések könyvében (*Jel. 4:7*) találkozunk a megnevezett lényekkel, ahol azok körülveszik a Bárányt. Így kapcsolódnak a hét isteni tulajdonság (hatalom, gazdagság, erő, bölcsesség, tisztet, dicsőség, áldás) megjelenítőiként Krisztushoz a

keresztény ikonográfiában. Bennük az evangélisták jelképeit elsőként az egyházatyák (Ambrus, Ágoston, Gergely, Jeromos) látták, így:

Az ember vagy angyal Máté (Jézus származásával indítja evangéliumát)

Az oroszlán Márk (a pusztában lévő Keresztelő Szent Jánosról szól)

A bika, ökör vagy tulok Lukács (Zakariás áldozatával, a nemes áldozattal kezdí írását)

A sas János (evangéliuma a Szent Igével kezdődik, amely testet öltött és az égből, az Atyától a földre szállt le)¹⁶³

A címer tizenhat mezőjében tizenhét kép látható, amelyek Krisztus születésétől megdicsőüléséig fogják át az Üdvözítő földi életét, a hangsúlyt az Úr kínszenvedésére, a megváltásra téve. Egy-egy képmezőben az elhelyezett jelkép pedig mindezeket túl az ószövetségi próféciákra is utal. (A tanulmányban felhasznált bibliai idézetek a Károli Gáspár fordításán alapuló, a Magyar Bibliatársulat által 1996-ban Budapesten kiadott Szentírásból származnak.)

Az indító kép egy *csillag*, mégpedig a betlehemi csillag, amely a jászolhoz vezette a napkeleti bölcseket. Ez a csillag itt a Megváltó megtestesülésére, születésére irányítja a figyelmet, jelezve, hogy a megváltás műve a születéssel kezdődött. Az európai kultúrtörténetben előfordul a hasonló ábrázolás. Pl. a lourdesi Pireneusok Múzeum szakrális gyűjteményében őriznek egy 72,5 x 41 cm-es, a XVIII. században fából készült misszálé-tartót, amelyen a kör alakú, levélfüzérbe foglalt passió jelvények elé a születés-megkeresztelés ábrázolása került, feltehetőleg ugyanazon gondolat jegyében, mint a ládikán.¹⁶⁴ A XVIII. századból más ábrázolás is ismert, amelyen a betlehemi jászol vagy a betlehemi csillag és az Arma Christi együtt jelenik meg, az előzőekkel megegyező gondolatból kiindulva. Készültek ilyen típusú apró szentképek magánáhitat céljára is. A flamand Jacobus de Man alkotásán ugyancsak ez a kompozíció látható.¹⁶⁵ Az osztrák Néprajzi Múzeum (Österreichischen Museums für Volkskunde) gyűjteményében egy 1640-ből származó ünnepi textílián a teremtéstörténetől Mária megkoronázásáig ívelő 36 képből 23 Jézus életével foglalkozik, amelyek között a szenvedéstörténetet megelőzően szintén a születést és a királyok imádását mutatják ugyan, de Jézus földi életének más fontos állomásaival is foglalkoznak.¹⁶⁶ A kompozíció nagyban emlékeztet Simon Bening 1525-ből való quadriptychonjára, amely Mária és Jézus életét, a passiót, valamint a megdicsőülést

beszéli el.¹⁶⁷ Az egyik legkorábbi, kamalduli indíttatású koszorúimádság, a „Rózsafüzér Krisztus Urunkról vagyis Urunk koronája” 1516-tól ismert és imádkozott, ennek három tizede ugyancsak a Megváltó földi életének állomásaihoz, közöttük a passióhoz kapcsolódik és a Szentlélek kitöltésével végződik.¹⁶⁸

A csillag megjelenése jelkép a címerben, felidézve Bálám jóvendölését: „*Látom őt, de nem most, szemlélem, de nem közel. Csillag jön fel Jákob törzséből, királyi pálca (jogar) sarjad Izráelből*” (4 Móz. 24:17.). Ugyanakkor a csillag Betlehemre ugyancsak utal, Mikeás próféta soraival jelezve kiemelt szerepét az üdvörténetben: „*Te pedig efráta Betlehem, bár legkisebb vagy Júda nemzetségei között, mégis belőled származik az, aki uralkodni fog Izráelen. Származása visszanyúlik a hajdankorba, a távoli múltba...*” (Mik.5;1.) Ennek a csillagnak további jelentőségéről szól Ézsaiás prófétának a fényvel, a „Világ Világosságával” kapcsolatos jóvendölése: „*A nép, amely sötétben jár, nagy fényességet lát... Mert gyermek születik, fiú adatik nekünk, s az ő vállára kerül az uralom...*” (Ézs.9;1, 5.)¹⁶⁹

A következő képmezőben látható *főpapi mitra* minden bizonnyal az Ószövetség főpap-királyára, Melkisédekre utal, akinek személyében a Messiásnak, a papnak és királynak előképét látták, aki „*nem testi parancsolat törvénye szerint lett pappá, hanem örökkévaló élet ereje szerint*” (Zsid.7,16.). Maga a bizonyítétel a Zsoltárok Könyvében található:

„*Megesküdött az Úr
Nem bánja meg:
Pap vagy te örökké
Melkisédek módján*

Az Úr van jobboldon...” (Zsolt.110;4,5.), amelyre azután Pál apostol a zsidókhöz írott levelében hivatkozik: „*Te pap vagy örökké, Melkisédek rendje szerint...* (Zsid. 7; 17.) Melkisédek volt Sáleem királya, a magasságos Isten papja „...*neve először ezt jelenti: igazság királya, aztán...békesség királya. Sem apja, sem anyja, sem nemzetsége, sem napjainak kezdete, sem életének vége nincs, de miután hasonlóvá lett az Isten Fiához, pap marad mindörökké*” (Zsid.7; 1–3.) Melkisédekre úgy tekintettek az Újszövetség apostolai, mint Jézusnak, az igazi főpapnak és királynak prófétai megjóvendölőjére, áldozatára pedig, mint az Utolsó Vacsorának, az Oltáriszentség szereztetésének előképére.¹⁷⁰

A nyitott *királyi korona*, valamint az *országalma*, mint uralkodói jelvények méltóságjelvények és fel-

ségjelvényekként ugyanide sorolhatók, Krisztus királyságára utalva, jelezve az igazságosság, a békeség, az üdvösség királyának eljöttét. Aki „*királyok Királya és uralkodók (uraknak) Ura*” (1 Tim. 6:15 és Jel. 19:16). Ugyanakkor talán nem tévedünk, ha ezekben a felségjelvényekben a Betlehemet felkereső Háromkirályokat is látni véljük. Nyilvánvalóan rájuk ugyancsak történik utalás, tekintettel a csillagra, amely bár a Megváltó születésének jele, de a napkeleti bölcsek vagy Háromkirályok vezetője is volt, így kapcsolódott attributumként személyükhöz. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy elválaszthatatlan lett a Háromkirályoktól, akiket viszont csak Máté evangéliuma említ (Máté 2:1) és akik aranyat, tömjént, mirhát vittek az Istengyermeknek. Szent Ágoston szerint ők voltak az első pogányok, akiknek megmutatkozott a Gyermek istensége (Epiphania). Ajándékaik, ahogy a későbbi elemzések megállapították, jelképesek voltak (ahogy maguk a királyok is): az arany a királyságra, a tömjén az istenségre, a mirha a szenvedésre utalt.¹⁷¹ Megjelenésüket, a születéstörténetbe való belépésüket Ézsaiás próféciája jövendölte meg, de rájuk vonatkoztatták a Zsoltárok Könyvének adott sorait is: „*Népek jönnek világosságodhoz, és királyok a benned támadt fényességhez... Aranyat és tömjént hoznak...*” (Ézs. 60:3, 6.) „*A föld minden királya meghódol előtte és minden nép szolgál neki.*” (Zsolt. 72: 10–11.). A Háromkirályok Nyugat- és Dél-Európában mind a kegyességben, mind a vallásos szokásokban nagyon népszerűek voltak. Német nyelvterületről többféle foglalkozás patrónusaiként ismertek, de közbenjáróként szintén fordultak hozzájuk még a XVIII. században is. Ennek ékes tárgyi bizonyítékai a kegyérmek. Pannonhalmán ebből a korból származó hat olyan kegyérmek őriznek, amelyen az Istengyermeknek hódoló Háromkirályok láthatók. Némelyiken a felirat is olvasható: „*Heilige 3 König Gaspar, Melchior, Balthasar bitte für uns jetzt und in der Sterbe-Stunde.*” (Szent Háromkirályok, Gáspár, Menyhért, Boldizsár könyörögjeteik érettünk most és halálunk óráján).¹⁷²

Maga a korona egyébként az Ószövetségben főpapi fejdísz is volt, a korai kereszténységben szakrális szerepet kapott, a dicsőség koronájaként jelent meg a mártírok és vértanúk fején. Bár egyszerre volt hatalmi jelvény, a győzelmet, az uralkodást biztosító, de a szeretet és a tisztelet, továbbá a megdicsőülés jelének is tartották. Zakariás szerint az Úr szentélyét helyreállító Messiás viseli majd a királyi jelvényeket és ő fog uralkodni, „*aki igaz, diadalmas*”, de alázatos (Zak. 9:9)¹⁷³

A következő kép a zászlós bárányt, az Isten Bára-

nyát ábrázolja, aki elveszi a világ bűneit. Így nevezi őt Keresztelő Szent János: „*Íme az Isten Báránya, aki hordozza a világ bűnét!*” (Ján 1:29 és 36) és így jelenik meg a korai keresztény ábrázolásoktól kezdve, amint azt nagyszámú példa igazolja. Jézus maga a húsvéti bárány „*...a mi húsvéti bárányunk a Krisztus, már megáldoztatott...*” (1 Kor 5:7). Ő, aki önmagát önként áldozta fel az Atya akaratából, akinek csontját nem törték el. A megfeszítetteknek ugyanis a lábszárcsontját eltörték, de mivel Jézus már halott volt, ezért az oldalát szúrta meg lándzsával a katona, amelyből vér és víz jött ki. „*Ezek pedig azért történtek, hogy beteljesedjék az Írás: csontja ne töressék meg. Viszont az Írásnak egy másik helye így szól: néznek majd arra, akit átszúrtak.*” (Ján. 19:34–37.) A bárány egyszerre jelképe az engedelmességnek és az Isten előtti áldozatnak, amely Krisztus személyében valósult meg egyedül tökéletesen. Amint Ézsaiás próféciájában olvasható: „*Amikor kinozták, alázatos maradt, száját sem nyitotta ki. Mint a bárány, ha vágóhidra viszik...*” (Ézs 53:7) A bárány feláldozása egyben a szabadulás ünnepét (L. az Ószövetségben az Egyiptomból való kivonulást), a megszabadulást jelentette. A bárány mellső lábával tartott kereszt zászló a feláldozott, de Isten által feltámasztott, a halálon győzedelmeskedő, felmagasztalt Krisztust jelképezi.¹⁷⁴

Az ezt követő két képen a Megváltónak *szegekkel átvért keze és lába* látható. A két kézfejet mutató sorban, pontosan közepén, közvetlenül a kézfejek alatt a két lábfej található, rajtuk jól kivehető a szegek helye. A végtagokat egy pajzs kapcsolja össze, amelynek közepére *szívet* faragott az alkotó. A szegekkel átszúrt kezek és lábak a megsebzett szívvel együtt magát a fészületet, a kereszten függő Megváltót jelentik, akinek a megnyitott oldalából kiömlő vér és víz mosta el a világ bűneit. Az ézsaiási prófécia szerint: „*Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg.*” (Ézs. 53:5). Majd Péter apostol már a megváltás tényének ismeretében, ennek értelmében ír levelében: „*Bűneinket maga vitte fel testében a fára... (keresztfa) az ő sebei által gyógyultatok meg.*” (1. Pét. 2:24).¹⁷⁵ Ahogy a kínzatói jelvények a Golgotát, úgy az átszúrt kezek, lábak a szívvel a megfeszített Üdvözítőt jelképezik.¹⁷⁶ Mindezeket túl a szív egyben Krisztus szeretetére is utal, amely szeretetből fakadt az ember üdvözülése. Ugyanakkor a szegekkel átvért végtagok és a megsebzett szív a *Megváltó* őt *Szent Sebét* jelentik, amelyek a megváltást bizonyítják. Különös tisztelete a középkorban alakult ki, a IX. századtól külön ájtatosság szolgált erre. Szilárdfy

Zoltán szerint a kultusz terjedéséhez nemcsak hozzájárult, hanem azt aktuálissá is tette az 1348. évi európai pestisjárvány, amelynek hatására a csapásoktól sújtott közösségek az isteni könyörületesség és irgalom megtestesítőjét látták a Megváltó sebeiben.¹⁷⁷ Itt említjük meg, hogy a húsvéti gyertyába szűrt öt tömjén-szeg a mai napig Krisztus öt Szent Sebére utal. A Megváltó Szent Sebeivel kapcsolatos ájtatossági formáknak egyik megnyilvánulása lehet az Alsó-szászországi Haselünneben (Brémától DNy-ra) a XV. században gyakorolt szokás: a megjelölt időszakokban itt minden pénteken a nagymisét követően az egyházi meghúzza a nagy harangot Krisztus öt Szent Sebének tiszteletére, amely a hagyomány szerint addig szól, ameddig egy Pater Noster elmondása tartott. Egy 1710-ből való leírás szerint Észak-Bajorországban, Frankföldön egészen 1802-ig a virágvasárnapi körmenetben hét, több képből álló, meghatározott részben adták elő a passiót, amelynek keretében asszonyok hordozták Krisztus öt Szent Sebé.¹⁷⁸ Riedben (Dél-Bajorország, a tiroli határ mellett) a XVII. században a társulati kápolnát, amit a XVIII. században felépített plébániatemplom kórusa foglal magába, az öt Szent Seb tiszteletére szentelték. A XVII. századi tabernákulumon látható az öt Szent Seb, Krisztus kiömlő vérével felfogó angyalokkal és az Atyával. Ugyanitt található egy faragott, XX. századi lámpatartó, amelyen öt medalionban Krisztus öt Szent Sebe kapott helyet.¹⁷⁹ Címerpajzson is előfordultak mint Krisztus fegyverei, uralkodói jelvényei. A kései középkortól készítették azokat a kereszteteket, amelyeken csak Krisztusnak szegekkel átütött kezét, lábát, valamint lándzsától megsebzett szívét helyezték el.¹⁸⁰ Az ottmarshemi bencés apátsági templom kincstárában többek között egy olyan aranyozott, 1786-ból való barokk ereklyés keresztet is őriznek, amelyeken a keresztoszárakon lévő medalionokba a kínsztási jelvényeket vésték. A keresztoszárak végén pedig kagyló alakú szárvégződésekre az öt Szent Seb került, domborúan megformálva. Jobbra és balra a szegekkel átütött két kéz, a hosszanti keresztoszár alsó részén a szegektől megsebzett lábfejek, ugyanezen keresztoszár felső részén pedig a Szent Szív helyezkedik el. Közöttük lunellában keresztrel és kehellyel az ereklyék kaptak helyet.¹⁸¹ Ezeknek a kereszt típusoknak az örökösei a XVIII–XIX. századtól a német népi vallásosság ábrázolásai között lelhetők fel.¹⁸² Albrecht von Brandenburg bíboros (1490–1545, 1513 magdeburgi püspök és adminisztrátor, 1514 mainzi püspök, 1518–1545 kardinális) imádságos könyvének illusztrátora a már említett flamand művész, Simon Bening (1484–1561) volt.¹⁸³ A könyv egyik képén angyalok által körülveve Krisztus öt Szent Sebe látható a felhők között, mint-

ha a mennybe emelkedő Üdvözítő lenne, akit a földön lévők letérdelve imádnak. (Hasonló megfogalmazás 1521-ből Augsburgból is ismert.)¹⁸⁴ Ez a XVI. századi ábrázolás mintha előképként szolgált volna a ládikán lévő Krisztus címer faragójának. A Szent Sebek tiszteletének a korabeli hitéletben betöltött fontosságára világít rá az, hogy XXII. János pápa pápasága idején (1316–1334) Krisztus öt Szent Sebének külön miséjét határozta meg (quinque plagarum) virágvasárnap előtti péntektől virágvasárnapig.¹⁸⁵ A Krisztus szenvedéseiben való elmélyülés, a szenvedés átélése egyébként a középkori misztika egyik középponti témája lett. Ezzel függ össze egyes szentek stigmatizációja, azaz Krisztus sebeinek megjelenése testükön. Közéjük tartozik a XIII–XVIII. századokban Assisi Szent Ferenc, aki a legismertebb, (1181–1226), a belga Löweni Ida ciszterci apáca (1211–1290), a holland Oosteni Gertud (1300–1358), Svéd Szent Brigitta (1302–1373), az olasz domonkos harmadrendi Sienai Szent Katalin (1347–1380), a német ferences Reutei Erzsébet (1386–1420), valamint Nápoly társvédőszentje Anna Maria Rosa Nicoletta Gallo ferences harmadrendi (rendi nevén Maria Franciska, akinek neve mellé a Krisztus öt Szent Sebe megnevezést illesztették. 1715–1791), de Nepomuki Szent János (1350–1393) feje felett az öt csillag ugyancsak Krisztus öt Szent Sebé jelenti.¹⁸⁶ A koptok miseliturgiájában az áldozás kerek kenyere (az Isten tökéletességének kifejezése) öt helyen átszűrt, amely szűrésokkal Krisztus szenvedésének öt Szent Sebé jelzik.¹⁸⁷

A *kehely* az Olajfák hegyén magára hagyott, „vérrel” verejtékező „*Verejtéke, mint megannyi vércsepp, hullott a földre.*” (Luk. 22:43-44), az alvó tanítványok között egyedül imádkozó és a „*keserű pohár*” eltávolztatásának gondolatával is foglalkozó Krisztusra, valamint az Utolsó Vacsora szereztetésére, az Újszövetség poharára, Krisztus vérére utal: „*E pohár az Újszövetség az én vérem által, amely tiéretetek ontatik ki.*” (Lk 22:20)

A két lábfej melletti képmézokban, a jobb és a bal oldalon egy összecsavart, kör alakot formázó, összekötött *kendő*, valamint egy *kakas* található. A *kendő* lehet Veronikáé, a hagyomány szerint a meggyógyított vér folyásos asszonyé, aki a keresztet vivő Megváltónak nyújtotta azt. Ő, miután letörölte vele arcát, képmása a *kendőn* maradt. Ugyanakkor nem lehet kizárni azt sem, hogy ez a textília Jézus Krisztus halotti leple, az a golycs, amelybe Arimátiai József és Nikodémus (Ján 19:38–40) a keresztől levett testet csavarta, majd amelyet feltámadása után a sírban találtak a kenetekkel

odaérkező asszonyok. Ezt a halotti leplet összefogva, az üres keresztről függő állapotban is ábrázolják.

A kakas az ember esendő, gyarló voltát idézi, Péter árulásnak ható tiltakozását, amellyel megtagadta Mesterét, emlékeztetve az Üdvözítő szavaira: „*Mondom neked Péter: nem szólal meg a kakas ma, amíg háromszor le nem tagadod, hogy ismersz engem.*” (Lk. 22:34) Jelképezi továbbá a kakas a tagadás mellett a bűnbánatot, a hűséget, de a reggeli fényt, Krisztus feltámadását is, sőt, a IX. századtól Krisztus feltámadásának és visszatérésének jeleként használták.¹⁸⁸

A címerpajzs utolsó sorában egymást követi négy ábra. Az első a keresztre tett *jogar* és *főpapi pásztorbot*, amelyek visszautalnak Krisztus főpapi és uralkodói mivoltára. A *jogar* a koronához hasonlóan olyan uralkodói jelvény, amely az égi és földi hatalmasságoknál azonos módon található meg. Jelzi, hogy Krisztus a világ győzelmes Ura,¹⁸⁹ az igazságosság képviselője:

„*Trónod Istentől való, mindörökké megmarad.
Királyi pálcád (jogar) igazság pálcája.
Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot.*”
(Zsolt. 45:7,8)

A főpapi méltóságra kiválasztott Áron kivirágzott vesszejétől származtatott pásztorbot pedig mint főpapi jelvény, a lelkek pásztorának jelvényeként fogható fel.¹⁹⁰

Az *oszlop a szíjjakkal* a megostoroztatást idézi, a kínzás egyik jelvénye. A római büntetőjog szerint a megostorozás a keresztre feszítést előzte meg, de Jézus esetében Pilátus ezzel kívánt részvétet ébreszteni az ártatlan iránt. A megostorozás jelene a XI. század óta jelen van az európai művészetben a szenvedéstörténet ábrázolásokban, a XV. századtól pedig önálló képpé vált. Tiszteletében, amely a VIII. századra nyúlik vissza, komoly szerep tulajdonítható a középkori, Perugiából elindult és hozzánk az 1260-as években eljutott flagelláns mozgalmaknak.¹⁹¹ Magát az oszlopot pedig, amelyhez a Megváltót a hagyomány szerint kötözték, 1223-ban Giovanni Colonna bíboros az ötödik keresztes hadjárat vezéréként eljuttatta Rómába, itt azután a Santa Prassede templomban, a szent Zénó kápolnában kapott helyet.¹⁹² A IX. század óta ábrázolt megostorozás jelenetének nagyszámú megfogalmazásából kiemelkedik a német Wies templomának XVIII. századi kegyesobrá, amely sok más képnek, szobornak szolgált előképként.

A harmadik képen látható a *kereszt*, az üdvösség

fája, amelyre Krisztust felfeszítették. A hagyomány szerint ez a kereszt abból a fából készült, amely Ádám sírjából nőtt ki, jelképezve az első emberpár által elkövetett bűnt, az Istennel szembeni engedetlenséget és a megígért Messiást, aki azért jött, öltött emberi formát, hogy a bűnből megváltsa a világot. Ebben az esetben a kereszt nem a megszokott latin, hanem T alakú, tau illetve antonita kereszt, amely csengőkkel ellátott botként Remete Szent Antal attribútuma volt és a XI. században alapított antonita rend jelvényeként ismert. Feltételezik, hogy ilyen alakú lehetett Krisztus keresztje is. Egyébként a Golgota ábrázolásokon a latin keresztre felfeszített Megváltó mellett megkülönböztetésképpen a két lator keresztjeként gyakran alkalmazták az antonita keresztet. Ez a T alakú kereszt, vagyis a héber tau, mint az igazak homlokára Áron által írott jel, védelmet jelentett.¹⁹³

A kereszt mögött látható Jézusnak egyetlen textildarabból készült *köntöse*, „*amely varratlan volt, felülről végig egybeszöve*” (Ján. 19:23) amelyre, a megfeszítettekre örködő katonák sorsot vetettek, miután felsőruháin megosztottak: „*Így teljesedett be az Írás: elosztották ruháimat maguk között, és köntösömmre sorsot vetettek*” (Ján. 19:24). Végül pedig az a *három szeg zárja* a sort, amelyekkel Krisztus végtagjait a keresztfához szegelték.

Krisztus szenvedését és az Arma Christit megkülönböztetett tisztelet vette körül. Különösen a népi áhitatban fordultak rendkívüli figyelemmel Krisztus szenvedése, a kínzás és keresztre feszítés eszközei felé. A kegyes hagyomány szerint Jézus fejét 44 tövis szúrta meg, testén 5475 seb keletkezett, a kötél pedig, amelyet nyakára vetettek, Ábrahám lovának szőréből készült, míg a három szeg abból a késből, amellyel Ábrahám Izsákot akarta feláldozni. A szegek beveréséhez használt kalapácsot Mózesének tulajdonították. Még a Megváltó kereszten mondott szavait is nagyszámú magyarázattal látták el.¹⁹⁴

A címerpajzs feletti sisakok közül a két szélsőn sisakdíszként a kínzás jelvények további darabjai láthatók. A jobb oldalin a *póznára tűzött spongya*, amit ecetbe mártva nyújtott fel az egyik katona a kereszten szenvedő Megváltónak. Ezt keresztezi a *lándzsa*, amellyel Longinus, a római katona, megnyitotta az Üdvözítő oldalát. A hagyomány szerint a szembetegségben szenvedő katonára ráfröccsent Krisztus vére, amelytől a szeme meggyógyult és ennek hatására Jézus Krisztus követőjévé vált. A római katolikus német nyelvterületen már a XIV. században külön kultusza alakult ki Longinusnak és az Úr oldalát megnyitó lán-

dzsának, amelyet Szent Lándzsaként ismernek, tisztelnek.¹⁹⁵ Ez a középkori tisztelet tovább élt, virágzott a barokkban is. A XVII–XVIII. században Szilárdfy Zoltán szerint Longinus tiszteletét és ikonográfiáját nagyban befolyásolhatta Gianlorenzo Bernini márványszobra, amely a Szent Péter bazilikában való elhelyezésével vált közismertté.¹⁹⁶ Ez a kultusz a mai napig élő, fellelhető, rendkívül változatos, gazdag jelképrendszerű ábrázolásai találhatók meg a népi vallásosság tárgyai között.¹⁹⁷

A bal oldali sisakon díszként egymáson keresztbe téve a *korbács* vagy *ostor* és a *vesszőnyaláb* látható, amellyel megfeszítése előtt az Urat megvesszőzték, megostorozták. A korbácsolás, a vesszővel való megveretés ábrázolások sokaságát ihlette meg, képeken, szobrokon kívül textíliára és vallásos ponyvanyomtatványra egyaránt rákerült szerte Európában. Különösen gazdagok a német nyelvterületről származó ábrázolások.¹⁹⁸

A középen lévő sisak koronájából emelkedik ki a *három húsvéti zászló*, amelyek a feltámadt, diadalmas, a halálon győzelmet arató Krisztusra emlékeztetnek, jelezve, hogy a feltámadás az üdvtörténet csúcspontja.

A fiktív címer ábráinak döntő többsége a kínzati jelvényeket tartalmazza, bár hiányos formában. A passió eszközei, az Arma Christi nem más, mint Krisztus fegyverzete, amelynek kultusza a középkorra nyúlik vissza. Győzelmi jelképeként, a bűn és a halál elleni küzdelem fegyvereiként jelentették meg őket. Mint a passió-misztika tárgyi jelei, a XII. századtól önálló ábrázolásként váltak ismertté. Mind a művészetben, mind a népi vallásosságban rendkívül gazdag változatait örökítették meg, sőt Bizánctól Nyugat-Európaig az Utolsó Ítélet megfogalmazásoknak is részét képezték. Bár a Regensburgi kézirat 1180-ból már tartalmazza a kínzati eszközöket a kereszttel és az angyalok által körülvevő Megváltóval,¹⁹⁹ azonban az Arma Christi kultuszának kibontakozása mégis Rómához, a Santa Croce di Gerusalemme templomhoz köthető. Ebben döntő szerepet játszott a Nagy Szent Gergely pápa (540–604) miséje néven ismert látomás, amely ihletője lett a középkori ábrázolásoknak és ezt követően a további megfogalmazásoknak is előképévé vált. A legenda szerint a pápának mise közben, amikor átváltoztatáskor az oltár előtt térdelt, megjelent a fájdalmas Krisztus, körülveve a kinszenvedés eszközeivel. A középkorban ez a történet úgy bővült ki, hogy a pápa nagycsütörtökön a fent megnevezett római templomban mutatta be a misét, amikor a fájdalmas Krisztus az Arma Chris-

tivel megjelent neki. A látomást a XV. században foglalták írásba, de már korábban is búcsúban részesültek a szenvedő Megváltó képe előtt imádkozók. Ennek a látomásnak egyik korai ábrázolása Ottmarsheimből, a bencés apátság templomának gótikus-renaisszansz kápolnájából, egy 1460-ból való freskóról ismert, ahol Nagy Szent Gergely pápa püspökök, egy bíboros, továbbá a hitetlen asszony társaságában látható, amint feltartja az átváltoztatott ostyát és az oltáron ekkor megjelenik a sebeit mutató Krisztus.²⁰⁰ További korai megfogalmazások valók még Lübeckből 1504-ből (Bernt Notke oltárképe), továbbá 1511-ből A. Dürer egyik rézmetszetéről.²⁰¹ A Legenda Aurea szerint egy asszony áldozáskor kételkedett az átváltoztatásban, Krisztus testének és vérének valóságos jelenlétében, amikor a pápa imádságának hatására a kenyér emberi ujjá változott, mire a hitetlenkedő megrendült és az újból ismét kenyér lett.²⁰² Egy másik változat szerint a kételkedés hatására a pápa jelért könyörgött és ekkor tűnt fel az oltár fölött a feszület a kínzati eszközeivel.²⁰³ (50. ábra) 1518-ban készült az a német fametszet, amelyen a kereszt tövében ülő Szűzanya látható, ölében a halott Krisztussal, mögöttük és körülöttük a kínzati jelvényeivel. Ez a kép azután később a német üvegkép (Hinterglasbild) festőknek előképül is szolgált.²⁰⁴ (51. ábra) A Szent Keresztet megtaláló Szent Ilona (255–330) mellett ugyancsak előfordul többször is a kereszttel együtt az Arma Christi (helyenként angyalok tartják), mivel a hagyomány szerint ezeket a szent ereklyéket ő kerestette meg.²⁰⁵ A kínzati jelvényeinek magyar ábrázolásai a XV. századtól ismertek, ezek kőfaragványokon, templomi falfreskókon maradtak fenn (Buda, Segesvár, Mezőtelegd, Siklós). Az ábrázolások létszáma a barokkban erőteljesen megnövekedett, a XVII. és ezt követően a XVIII. században templomi mennyezetképként (Vörösberény, Almágy, Nádújfalu), keresztkompozícióként, képeken, szobrokon, kazulákon, klenódiumpok ötvöstárgyain, kolostori munkákon egyaránt előfordultak.²⁰⁶

A szenvedés önállóvá vált mozzanatainak tisztelete és ábrázolásai nagyban összefüggenek már a középkortól kezdve a korábban említett flagelláns mozgalmakkal, amelyeknek újjászületése éppen a XVII. századra tehető, Paolo Segneri olasz jezsuita (1624–1694) kezdeményezésére.²⁰⁷ A kultusz újjáélesztése feltehetőleg nem lehetett nehéz, mivel erőteljesen beleivódott a vallásgyakorlatba. A kései középkornak külön miséi voltak, amelyek ráirányították a hívek figyelmét a kínzati eszközökre. Több ünnep kötődött Jézus szenvedéseire, amelyeknek nyomai imádságos könyvekben és vallásos ponyvanyomtatványokban maradtak fenn. Természetesen mindezekben figye-

lemreméltó szerepet játszott a keresztes háborúkat követően a szenvedés különféle eszközeinek Európába kerülése is.²⁰⁸ A kínszenvedés jelvényeinek már a XIV. században külön ünnepe volt, mégpedig először Németországban, de külön kultusza alakult ki az Úr töviskoszorújának is, amelynek ünnepe ugyancsak Németországból sugárzott szét Európába a XIV. században. Jézus Krisztus Szent Teste egyes részei (vér, sebek, szív) előtti hódolat pedig különös előnyben részesítette a Szent Sebek, az ezeket okozó szegek és a Szívét megnyitó lándzsa tiszteletét, amelyekhez nemcsak különböző ájtatosságok, hanem külön misék kötődtek. Részben a votívmisék között található meg a Szent Kereszthez kapcsolódó is.²⁰⁹ Egyébként a Szent Sebeket okozó eszközök esetenként külön is megjelentek. Így a ciszterci rendalapító, Clairvauxi Szent Bernát (1090–1153) ábrázolásain a kereszttel együtt a lándzsát és a nádszárra tűzött, ecettel átítatott spongyát fogja.²¹⁰ (Látomásában a kínszatás eszközeivel maga a Megváltó hajolt le hozzá a keresztről.). A jezsuita Loyola Szent Ignác (1491–1556) mellett pedig gyakran megtalálható az Úr Szívén kívül a keresztre feszítés három szege is.²¹¹ A portugáliai Fatima Misszionárius Múzeumában látható a „gondviselés szentjének”, Thienei Szent Kajetánnak (1480–1547) képe, amelyen a fekete taláros szent jobb kezében könyvet, a balban pedig a keresztre feszítésnél használt szeget fogva áll a látomásában megjelent Istengyermek előtt.²¹²

Német nyelvterületen a marientali templomnak Jézus az Olajfák hegyén kegyképe tiszteletéhez kötődve bontakozott ki Krisztus halálfélelemének kultusza. Nyomában a XVII. században „Halálfélelem Társulatok” alakultak meg a kapucinusok és a jezsuiták határozó pártfogásával, Jézus szenvedésének tiszteletét terjesztve. Ehhez kívánkozik egy magyar adat is, igazolva, hogy a kultusz egész Európát átfogta.

Magyar nyelvterületen a különböző konfraternitások között különösen figyelemre méltó a jezsuiták alapította „Haldokló Krisztus Társulatok” tevékenysége, amelyek tagjainak nem elhanyagolható szerep tulajdonítható Krisztus szenvedésének és a szenvedés eszközeinek megismertetésében, kultuszának terjesztésében. Hisz legfontosabb feladatuk Krisztus kínszenvedéséről és a végső dolgokról való elmélkedés volt. Hetente két misét mondtak: egyiket hétfőn, amely után a Társulat elhunyt tagjaiért, a másikat pedig pénteken, amelyet követően a még élők boldog kimúlásáért imádkoztak. A hétfői mise után a halottak litániáját a Krisztus szenvedéséről szóló követte.²¹³ Ennek lehetett előzménye a XVI. században a Krisztus kínszenvedéséről elnevezett társulat. Tagjai számára a kínzó eszközök „ájtatos nézése” és egy Miatyánk

(Pater Noster) elmondása bizonyos búcsúkiváltsággal járt.²¹⁴ A rendkívüli kedveltséghez ezek az engedelmények minden bizonnyal ugyancsak hozzájárulhattak.

Az Arma Christi kultuszának meggyökeresedésében és további terjedésében változatlanul figyelemreméltó szerep tulajdonítható a jezsuitáknak, továbbá a ferenceseknek, valamint a jámbor társulatok tevékenységének egész Európában. A XVII. század különösen fontos ebből a szempontból, hisz a kínszatási eszközök kultuszának széleskörű kiterjedése a járványok és háborúk sújtotta Európában éppen akkor élte második virágkorát. Az Arma Christi népszerűsége olyan nagy volt, hogy a XVII. századtól a kereszttel, feszülettel, vagy a Szent Sírral, a halott Krisztus szobrával együtt körmenetekben is hordozták őket. Rákerültek különféle feszületekre és ereklyés, azaz ereklyetartó keresztekre egyaránt (pl. Kézdiszentlélek Köntzey-kereszt, Kislődön egy német ereklyés kereszt vagy a már említett ottmarsheimi kereszt). (52. ábra)

A XVII., majd később a XVIII. században az ereklyekultusszal kapcsolatos és a búcsújáró helyek által is terjesztett kegyermeken szintén megjelentek a kínszatás jelvényei. Ennek a tárgy együttesnek ez a két évszázad volt a virágkora. Pannonhalmán őrzik Kuncze Leó bencés szerzetes (1840–1886) 486 db-os kegyérem gyűjteményét, amelyekből hét, rézből való darabon az Arma Christi látható. A gyűjtemény java része német munka, közöttük az említett hét is. Ebből négy darabon (131/b, 154/a, 154/b, 264/b) a kínszatás eszközeinek csaknem teljes együttese megjelenik (kereszt, töviskorona, két összekötözött kéz, szív, spongya, ostor, kés vagy kard, pénzes zacskó, lándzsa, három szeg, vesszőnyaláb, fogó, kalapács, lámpa, oszlop, létra, Veronika kendője, kancsó tállal, ecetes vödör, kaskas, köntös, három kocka és a Szentlélek galambja), míg három érmen (159/a, 286/a, 365/b) csak néhány látható belőlük (lándzsa, kalapács, szegek, spongya, fogó, vesszőnyaláb, korbács).²¹⁵ Utóbbiak közelebb állnak a ládikán megjelenítettekhez. Kétféle felirat is olvasható ezeken a kegyermeken. Az egyik: „*Pass(io) Christi confortata me*” (Krisztus szenvedése erősíts meg engem vagy Krisztus kínszenvedése erősíts meg engem). A másik: „*Pass(io) Chris(ti) Sal(va) Nos*” (Krisztus szenvedése üdvözíts minket)²¹⁶ Ezek a feliratok mintegy magyarázatát adják annak, miért kerültek a passió, a szenvedés és keresztre feszítés eszközei, mint a keresztény hit központi gondolata,²¹⁷ a legkülönbözőbb tárgyakra. (53–55. ábra)

Végülis elmondható, hogy az Arma Christi kultusza évszázadokon keresztül kivételes helyet foglalt el mind a liturgiában, mind az ábrázolásokban, apokrif iratokban és a szakrális folklórban. A feltámadt és

újra eljövendő Krisztus felségjelvényeinek tekintették őket. Adatok sokasága igazolja, hogy alig van olyan területe a szakrális művészetnek, vallásos ábrázolásoknak, ahol valamilyen formában ne lennének jelen ezek a kízzatási jelvények, bár számuk változóan mondható (5–25). Megtalálható közöttük Krisztus öt Szent Sebe is, amelyeket esetenként öt rózsával jeleztek.²¹⁸ A ládika belső oldalára ezek a jelvények és egyszerre jelképek feltehetőleg ugyancsak mint Krisztus felségjelvényei, mint a bűn és a halál elleni küzdelem fegyverei kerülhettek fel.

Az Arma Christi kultusza, amint azt a felsorolt történeti adatok igazolják, több forrásból táplálkozott, amelyek egy-egy korszakban újra és újra felhívták a figyelmet a Megváltó szenvedéseire, előtérbe helyezve a vele kapcsolatos ábrázolásokat. Ugyanakkor a képeken kívül ezeknek a passióval kapcsolatos megfogalmazásoknak több írásos előképét is ismerjük. Egyik különösen fontos írott forrásnak mondhatjuk Johannes de Caulibus Meditationes vitae Christi című munkáját a XIV. század elejéről, amely a ferencesek révén terjedt el és nyomában megelevenedtek a passió eszközei. A kései középkortól a XVIII. századig ehhez járult még Krisztus titkos szenvedéseinek látomásokon alapuló kultusza is.²¹⁹ Magdalena Baulter (†1458) freiburgi klarissza apácának látomása nyomán vált ismertté Krisztus válogatott kízzásokból álló, titkos szenvedésének tizenöt stációja. Ezt azután egy ismeretlen szerzetes festőnő tizenöt képben megörökítette, amelynek másodpéldánya 1710-ből való és a budai Erzsébet apácák kolostorában őrizték. A rend működése idején nagycsüttörtök estétől nagypéntek hajnalig minden esztendőben megtartották Magdalena nővér ájtatosságát, amelyet ez a kép jelenített meg. Az ájtatosságnak ismert az írásos változata is.²²⁰ A délnémet és osztrák ábrázolások egyik forrásának az előképeken túl tehát e látomásokon alapuló szövegek könyv tekinthető, a látomások képi megfogalmazásával együtt. Nem véletlen ezek után a német vallásos ábrázolásokban a kízzatás és a kízzóeszközök gyakori, sőt, sokszor általánosnak mondható jelenléte, amely különösen gazdaggá lett a népi vallásosság tárgyain. Megjegyzésre érdemes, hogy a XVII. század egyik legnagyobb olasz misztikus írónője, a karmelita Pazzi Szent Mária Magdolna (1566–1607) miközben személyesen élte át látomása során Krisztus passióját, világosan látta a kízzatási eszközöket. Ezt szerzetes társnői jegyezték le, amely látomás szintén hozzájárult a korszak és az azt követő évszázad Arma Christi ábrázolásaihoz is.²²¹ A klarissza apáca, Veronika Giuliani (1660–1727) szintén átélve Krisztus kízzásait, megkapta a stigmákat (a Szent Sebek jelei) és

szívébe a kízzatás eszközeit, amelyek ábrázolásaiban megjelentek.²²² Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Arma Christi-nek a népi vallásosságban, a népi vallásosság tárgyi kultúrájában és az ájtatosságokban való kiterjedt jelenlétét, különös tiszteletét, ami jól mutatja a középkorban kibontakozott vallásos kultusz továbbélését. Az egyik legérdekesebb, legkülönösebb és leggazdagabb általunk ismert vallásos ábrázolás egy XVII. századi olvasón található. Az olvasó Örvényesről származik, 1668-ban készült, ahogy a jelképnek tekinthető apró kulcson olvasható és ma Kislődön, a Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjteményben őrzik. Krisztus Fájdalmas Olvasójának mondják, amelyen a negyvenkilenc darab kicsi és hét nagy metszett üvegszem között balról jobbra, alulról felfelé helyezték el a kízzatás huszonegy jelvényét. Alul középen lóg le egy jelképes feszület (a corpus csak jelzett), amelyen a keresztszárak találkozásánál sugárnyalábok nyúlnak ki négy irányban, a négy égtáj felé. Ezt követi egy kisméretű kereszt, majd Krisztus feje, a kör mentén pedig lába, keze, azután egy kar (ez nyújthatta a spongyát, foghatta a lándzsát, de lehet az a kéz is, amely arcul csapta az Üdvözítőt), tovább az erszény az árulás 30 ezüstjével, a három szeg, amelyekkel a keresztfához szegezték a Megváltót, a fogó, az ostor, a kakas, a kulcs az évszámmal (a megváltás, az üdvösség kulcsa Krisztus kízzalála és feltámadása által), a lándzsa, a fűrő, a kard (utóbbival vágta le Péter a Jézus elfogásában részt vevők közül az egyik templomszolga fülét), a töviskorona, a kalapács, a kehely, a vesszőnyaláb, a spongya, az oszlop, a létra, a három kocka, a Szent Szív, majd a másik kéz, a köntös és a másik láb. Ennek az olvasónak a koszorú imádsága különbözött az általánosan ismert rózsafüzér-imádságoktól.²²³ Az Osliban (Rábaköz) plébánoskodó Jáky Ferenc ötven különféle rózsafüzér ájtatosságot gyűjtött össze a XIX. század végén. Közöttük található négy olyan ájtatosság is, amelyek közel állnak ugyan az 1668-ban készült ábrázolás megfogalmazásához, de mégsem azonosak vele. E rokon koszorúimádságok közül az egyik az „Urunk koronája”, a másik „Rózsafüzér a fölfeszített Úr Jézusról”, a harmadik „Jézus Krisztus szentséges öt Sebének koronája”, míg a negyedik „Rózsafüzér Jézus Krisztus Szent Véré tiszteletére.”²²⁴ Sajnos azonban, már nem találtam olyan adatszolgáltatót, aki ezek közül egyet is ismert volna. A „Jézus Krisztus öt Szentséges Sebének koronája” olvasón ezek a sebek a gyöngyszemek között öt apró fémlapon található meg. Ez az általunk bemutatott olvasó a szemek között elhelyezett kízzatási eszközökkel minden bizonnyal az Arma Christi kultuszának a liturgiában elfoglalt helyével függ össze és gyökere a gótika

lelkiségében keresendő.²²⁵ (56. ábra) Egyébként ezek a kízzatási jelvényekkel ellátott rózsafüzérek (Arma Christi Rosenkranz) Németországból ismertek, főként a XVII. századból. A freisingi székesegyház egyházmegyei múzeumának gyűjteményében ma is megtalálhatók.

A legteljesebb és leggazdagabb Arma Christi ábrázolásokat egyébként is Németországból, Freiburg környékéről, a Fekete-erdőből és Elzászból ismerjük. Két típusuk különböztethető meg. Az egyik a feszületre elhelyezett teljes számú kízzatási jelvényen kívül a kereszt tövében látható az a katona, név szerint Longinus, aki Krisztus oldalát lándzsával megnyitotta. Ezeket a feszületeket Longinus Kreuz-nak mondják. A másik típuson a feszületen a passió eszközei találhatóak meg teljes létszámukban, vagy a kereszt Jézus öt Szent Sebével és a kízzatási jelvényeivel. Utóbbi feszületek neve Arma Christi Kreuz. Kelet-Bajorországban ugyanezen ábrázolási típusnak Waffen Christi Kreuz a megnevezése.²²⁶ Ennek az ábrázolásnak megfogalmazásában fontos szerepet játszott Krisztus titkos szenvedéseinek látomásokon alapuló leírása, képi megjelenítése és a nyomában megszületett áhítatforma. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a ciszterci, a jezsuita és a kapucinus rendekben német nyelvterületen különösen erős volt az Arma Christi kultusza, ezért az általuk végzett missziós tevékenység révén ez a kultusz mély gyökeret eresztett a népi vallásosságban is. Hozzájárult mindezekhez magának a kízzatási eszközöknek a látványa, amelyek a missziós keresztteken megtalálhatók voltak.²²⁷ Szinte nincs hely, tárgy, imádságos könyv, ahol ne jelennének meg ezek a jelvények: így kő- és üvegeképeken (Hinterglasbild), téglán, fa, valamint kő, továbbá vas keresztteken, házak oromfalán, házi oltárok felépítményeként, terítőkön, függönyökön, szobák szent sarkaiban (Herrgottswinkel) mint Stuben-Kreuz (szobai kereszt), imalapokon, házi áldáson, rontáselhárító cédulákon, szentképeken, de láthatók türelemüvegekben (Geduldflaschen), amelyek megegyeznek a magyar népművészetben megtalálható, rabok és pásztorok által készített alkotásokkal.²²⁸ Hihetetlenül gazdagok ezek az ábrázolások és a XVIII. századtól a mai napig készítik még sokukat, közülük elsősorban a kízzatási jelvényekkel ellátott keresztet, feszületeket, elhelyezve ezeket házakban, épületek oromfalán, szabadtéri feszületeken egyaránt.²²⁹ (57–60. ábra) A német népi vallásosságnak sajátos, naív megfogalmazása a la Saletti jelenés (1846) képi változata, amelyen a Szűzanya szívében is a kízzatási jelképek néhány darabja látható, ahogy azt a látomás tanú, a gyermekek megfigyelték, elmondták.²³⁰ A

volt Osztrák-Magyar Monarchia országaiban ismert a Bécsben, Plank és Fiai nyomdájában készült színes litográfia, amelyen a feszület körül a kízzatási jelvényeit helyezték el teljes létszámában. A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteménye is őriz belőle egy példányt Leiden Christi felirattal. Egyébként a népi vallásosság magyar emlékégyében ugyancsak nagyon változatos Arma Christi ábrázolások találhatóak, mind képeken (litográfia, üvegekép), mind szoborcsoportként (Golgota), könyv illusztrációként, de mézeskalács ütőfán, körmeneti keresztteken, sőt, szabadtéri feszületeken egyaránt a Nyugat-Dunántúltól Észak-Magyarországon át Erdélyig.²³¹ (61–62. ábra)

Az Arma Christi Kreuz és a Longinus Kreuz írott változataként fogható fel az a XIX. században készült metszet, egy német nyelvű, illusztrált soproni imalap, amelyen a szenvedéstörténetet úgy fogalmazták meg, mint egy imádságot, a szöveg közé a kízzatási jelvényeinek ábráit és a passió állomásainak apró rajzait elhelyezve. A kízzszenvedés eszközeit tekintve ez az összeállítás teljesnek mondható, sőt, olyan ábrákat is tartalmaz, amelyek egyébként a kízzatási jelvényei között többnyire nem jelennek meg (Getcemane kert, Pieta). A Soproni Múzeum nyilvántartásában semmiféle adat nem szerepel vele kapcsolatban, így csak feltételezzük, hogy valamely jámbor társulattal lehet összefüggésben. Az imalapot 444-es leltári számon a Soproni Múzeum Néprajzi Adattárában őrzik.²³² (63. ábra) Szövegének magyar megfelelője következőképpen hangzik: „Amint Jézus a Getcemáné kertbe ment és az Olajfák hegyére, félelemmel és szomorúsággal volt tele. Még csak most kezdődött minden, vért izzadt, a kehely („keserű pohár”) eltávoztatására gondolt, de mégis elnyomta a saját akarátát és elfogadta az Atyáét. Egy angyal (az Úr angyala) erősítette. Júdás a távolban már fáklyákkal és lámpásokkal vezette a fegyvereseket. A Mestert szerető Péter kardot rántott és levágta Malchus fülét, amit azonban Jézus meggyógyított. Ez a csoda még nagyobb haragra gerjesztette elfogóit, vádlóit, még kegyetlenebbé tette őket. Láncsal és kötéllel kötötték meg Jézust, kigúnyolták és nevettek rajta. Így vezették be a városba, ahol a tanításáról faggatták. Egy katona ököllel arcul ütötte. Péter, aki gyötrődött, nem akart a Mestertől elmenni. Kaiafás udvarában a szolgálak (cselédek) tüzet raktak, Péter is ott melengette a kezét. Odamentek hozzá és megkérdezték, hogy ismeri-e ezt az embert. Az igazat kellett volna mondania, de Péter azt mondta, hogy nem ismeri őt és megesküdött azon nyomban. Jézus irgalmasan (szomorúan) ránézett, akkor megszólalt a kakas. Pilátus egyetlen bűnt sem talált Jézussal kapcsolatban, mégis megparancsolta, hogy kötözzék őt

egy oszlophoz. Vesszőnyalábokkal és ostorral verték fejétől a lábáig, addig, amíg az oszlopnál ájultan esett össze. Ahogy ruháit leszedték (leszaggatták) róla, az egyik (katona) tövisszorosít helyezte a fejére, fájdalmat okozva neki. Ott állt a megkínzott, akkor nádszálat (jogart) adtak a kezébe. Pilátus kimondta rá az ítéletet és eltörte a pálcát. Valaki hozott egy nehéz keresztet, amit Jézusnak kellett vinnie. Taszigálva és ütlegelve vezették ki a városból. Felharsantak a trombiták, mindenhol lehetett hallani. Jézus többször elesett a nehéz keresztrel. A véres mártírium eszközeihez tartoztak még: a létra, a harapófogó, a kalapács a fúróval. Ahogy Jézus megérkezett, felállították a keresztet és véresen rászegezték. Három egész óráig szenvedél Te Jézus Krisztusom. Vele feszítettek meg két bűnöst. Jézus elhangzott hét könyörgő szavában keserű szomjúságára panaszkodott. Ekkor botra tűzött, ecetbe és epébe mártott szivaccsal akarták felüdíteni (szomját oltani). A Nap eltűnt, amikor Jézus meghalt. A hold véresre színeződött és minden elsötétült. A templomban, ahol mindenki Istent dicsőíti, a kárpit csodálatosan kettéhasadt (a függöny leszakadt). Amikor majdnem minden szomorúság véget ért, (Jézus) lelkét az Atya kezébe ajánlotta, feje lebukott és nem tudott többé egy szót sem mondani. Jött a Halál, szívének meg kellett törnie. Longinus a dárdával keresztül döfte szívét, ahonnan drága vére kifolyt érettségünk. Mária szívében érezte ezt a fájdalmat, sirt a kereszt mellett, a sebeket számlálta. Levették a keresztről, Mária ölébe fektették (Jézust). De Krisztust (mégis) elválasztották (anyjától). Mária könnyeket ontott. Jézust egy újonnan faragott kősírbába tették. Odament a három szent asszony a kenetekkel, keresték őt, de nem volt ott többé. Az angyal mondta, hogy feltámadt. Az érettségünk való tiszta szeretetből az Isten Báránya meghalt és halála által megszerezte nekünk az égi koronát. Ámen²³³

Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül az Arma Christi ábrázolásoknak a barokkban kialakult sajátos változatát, amelyen az Istengyermek jelenik meg a kínzatói eszközökkel. Döntően német közösségek őrizték meg/örzik ezt a népi vallásosságban nagyon népszerűvé lett képtípust, amelyből a Laczkó Dezső Múzeum kettőt, a Gizella királyné Egyházművészeti Múzeum egyet őriz, de megtalálható Kislődön is a Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjteményben. A papírképeken kívül tudunk üvegtíp-változataikról is.²³⁴ Több helyen még ma is látni ilyen képeket a fa-

lon, a házak „szent sarkaiban”. Az európai művészetben a XV. századtól ismert a megfogalmazás. A XVI. században Simon Bening is megfestette az angyaloktól körülvevett Istengyermeket a szenvedés eszközeivel.²³⁵ Szilárdfy Zoltán szerint ebben az esetben valójában az antik mitológiai motívumokat (memento mori, vanitas) töltötték meg evangéliumi tartalommal, amelyben nagy szerep tulajdonítható a cisztercieknek.²³⁶ A korszak elmélkedő vallásos irodalma úgy vélte, hogy az Istengyermek állandóan maga előtt látta a rá váró szenvedéseket, amelyeket számára az Arma Christi jelenített meg. Ezzel mintegy jelezték, hogy a Megváltó gyermekességétől kezdve tudatában volt küldetésének. A témában rendkívül változatos megfogalmazások születtek Portugáliától kezdve a német nyelvterületen át a magyar nyelvterület határáig papírképeken, üvegfestményeken, szoborkompozíciókon egyaránt.²³⁷ (64. ábra) Ezeknek döntő többsége népi vallásos ábrázolás. Különösen gazdagok és változatosak a német nyelvterületről valók. Közöttük olyan kép is megtalálható, ahol a gyermek Jézus ruháján viseli a kínzatói eszközöket.²³⁸ (65. ábra) A népi vallásosság ábrázolásain túl ez a megfogalmazás előfordul szószék mellvéden (Zsegra, XVII. század) és a magánáhitatra szánt szentképeken egyaránt. Természetesen ezek alkotják a megfogalmazások ősbibliai rétegét. Nagynevű művészek alkotásai közül nem egy előképükké vált. Szilárdfy Zoltán kutatásaiból lettek ismertté mind ezek, mind alkotóik: Guido Reni (XVII. század), Gottfried Bernhard Götz, Johann Lorenz Rugendas, Philipp David Danner, Garofalo, Wierix, Joseph Enderle (XVIII. század).²³⁹ A XX. századra azután az egykori művészi megfogalmazásokat a népi vallásosság képkultúrájában színes vásári nyomtatványok váltották fel.

Az Arma Christi kultuszának, továbbá széleskörű, gazdag ábrázolásainak ismeretében nem meglepő, hogy a XVII. századi, művészien faragott ládika üres oldalára címerként éppen a kínzatói jelvényeinek egy csoportja került, hisz az alkotó és a használó is mindezekben az üdvösség forrását láthatta. Ugyanakkor nyilvánvalónak tűnik, hogy a címer megfogalmazását és a kései reneszánsz doboz belső oldalára kerülését kényszer szülhette, mégpedig a trieri választó váratlan halála, amint arra Rainer Pál tanulmányában rámutatott. Az üres felület betöltésére ebben az esetben kézenfekvőnek tűnhetett az évszázadok óta tisztelt jelképeknek címerként való felhasználása.²⁴⁰

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ANDERNACH–RUCH 2001 = ANDERNACH, F. – RUCH, M.: Arma Christi und Longinus Kreuze im Erzbistum Freiburg. Strassburg 2001
- ARNOLD 1978/79 = ARNOLD, P.: Die Münzstätte Anna-berg im 16. Jahrhundert. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 11. 1978/79. 159–179.
- ARNOLD 1982 = ARNOLD, P.: Münzkabinett 1982. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 14. 1982. 147–168.
- ARNOLD 1984 = ARNOLD, P.: Die Kunsttöpferei August Saeltzer in Eisenach. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 16. 1984. 111–136.
- ARNOLD 1998/99 = ARNOLD, U.: Die vergoldeten Wap-
pen- und Initialschilde des Wappenzimmers im
Grünen Gewölbe. Überlegungen den Benennungen
im Hinblick auf die Rekonstruktion des Wappenzim-
mers im Schloss. Jahrbuch der Staatliche Kunst-
sammlungen Dresden 27. 1998/99. 31–38.
- BAUER = BAUER, S. Ch.: Die Johanniskirche in Kronberg
im Taunus. Eine spätgotische Saalkirche und ihre
Kunstdenkmäler. Kronberg ohne Jahr (197?)
- BÁLINT 1977 = BÁLINT S.: Ünnepi kalendárium I. Buda-
pest 1977
- BIERMANN 1975 = BIERMANN, A. W.: Die Miniaturen-
handschriften des Kardinals Albrecht von Branden-
burg (1514–1545). Achener Kunstblätter Köln 46.
1875. 15–310.
- BOSL–FRANZ–HOFMANN = BOSL, K. – FRANZ, G.
– HOFMANN, H. H. (bearbeitet): Biographisches
Wörterbuch zur deutschen Geschichte. I. Band (A-
H). München o. J.
- BÖCHER 1992/95 = BÖCHER, O.: Der Heraldiker Otto
Hupp und seine Schöpfungen für Rheinhessen und
die Pfalz. Der Wormsgau 16. 1992/95. 127–184.
- CATALOGUE 1981 = Sz.N. Regards neufs sur l' Art reli-
gieux dans les hautes Pyrenees Exposition Lourdes.
Catalogue. Lourdes 1981
- DÁVID 2002 = DÁVID K.: A teremtet világ misztériuma.
Bibliai jelképek kézikönyve. Budapest 2002
- DÁVIDNÉ 2004 = DÁVIDNÉ BAJOR Á.: Szentek jelkép-
tára. Budapest 2004
- DIÓS 1984 = A szentek élete (Szerk.: Diós I.) Budapest 1984
- ESTÓK 2000 = ESTÓK J.: Királynék könyve. Magyaror-
szág királynői, királynéi, kormányzónéi és fejede-
lemasszonyai. Budapest 2000
- FALCK 1970 = FALCK, L.: Die Wappen des Kurfürsten-
tums Mainz. Mainzer Zeitschrift 65. 1970. 189–195.
- FINDEISEN 1998 = FINDEISEN, J. P.: Der Dreissigjähri-
ge Krieg. Eine Epoche in Lebensbildern. Graz
– Wien – Köln 1998
- FRANZL 1978 = FRANZL, J.: Kaiser im Zwiespalt der
Zeit, Ferdinand II. Graz – Wien – Köln 1978
- FRIEDERICH 1962 = FRIEDERICH, F. H.: Aschaffen-
burg im Spiegel der Stiftsmatrikel 1605–1650. Ver-
öffentlichungen des Geschichts- und Kunstvereins
Aschaffenburg 6. 1962.
- Führer, München 1985 = Bayerisches Nationalmuseum,
München. Führer durch die Schausammlung.
München 1985
- GALAMBOS 1953/2004 = GALAMBOS F. I.: Az egyhá-
zi év a magyar középkorban. A megtestesülés és a
Megváltás ünnepeköre. Pannonhalma 1953/2004 Pan-
nonhalmi Füzetek 51.
- GLASER 1980 = GLASER, H.: (Hrsg.) Um Glauben und
Reich, Kurfürst Maximilian I. München – Zürich
1980
- GONDA–NIEDERHAUSER 1977 = GONDA I. – NIEDER-
HAUSER E.: A Habsburgok. Egy európai jelenség.
Budapest 1977
- Goth.General.Taschb. 1898 = Gothaisches Genealogisches
Taschenbuch nebst diplomatisch-statistischen Jahr-
buch 135. Gotha 1898
- GROTE 1877 = GROTE, H.: Stammtafeln. Leipzig 1877
- GROTEFEND 1891 = GROTEFEND, H.: Zeitrechnung des
Deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Schwerin
1891
- GRUND 1992 = GRUND, R.: Die Künstlerfamilie Hoeck-
ner. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen
Dresden 23. 1992. 55–81.
- GUDENUS 1998 = GUDENUS J. J.: Amagyarországi főne-
messég XX. századi genealógiája III. Budapest 1998
- GÜNTHER 1982 = GÜNTHER, G.: Mühlhausen, Thom-
as-Münzer-Stadt. Das Rathaus. Baudenkmale 39.
Leipzig 1982
- HAMANN 1990 = HAMANN, B.: Habsburg lexikon. Bu-
dapest 1990.
- HAMBRECHT 1985 = HAMBRECHT, R.: Wettiner Wap-
pen im Riesensaal der Ehrenburg zu Coburg. Jahr-
buch der Coburger Landesstiftung 30. 1985. 1–88.
- HÄRTER 1997/98 = HÄRTER, K.: Fastnachtstheorien,
Hochzeitsfeiern, Musikantenhalten und Kirchweih:
Policey und Festkultur im frühneuzeitlichen Kur-
mainz. Mainzer Zeitschrift 92/93. 1997/98. 57–87.
- HENNING 1981 = HENNING, E.: Die Neue Herrschaft
Henneberg 1245–1353. Jahrbuch der Coburger Lan-
desstiftung 26. 1981. 43–70.
- HEPDING 1972/73 = HEPDING, L.: Anton Woensam von
Worms. Maler und Illustrator des frühen Kölner Bu-
chdrucks. Der Wormsgau 10. 1972/73. 24–28.
- HETYÉSSY 1963 = HETYÉSSY I.: A soproni országgyűl-
ések és a magyar korona soproni házigazdája. Soproni
Szemle 17. 1963/4. 371–372.
- HOLL 1983 = HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyar-
országon III. ArchÉrt 110. 1983. 201–230.
- JÁKY 1880 = JÁKY F.: Szent Rózsafüzérek könyve. Bu-
dapest 1880

- JUNG 1980 = JUNG, W.: Der Dom zu Mainz (975–1975). Schnell, Kunstführer Nr. 608. München 1980
- KAPPEL 1990 = KAPPEL, J.: Ein „commesso in pietre dure“ aus der Hofwerkstatt Kaisers Rudolfs II. zu Prag um 1600. *Dresdner Kunstblätter* 1990/4. 104–109.
- KEMÉNY 1986 = KEMÉNY János önéletírása 1657, 1658. (Szöveggyondozás, jegyzetek: V. Windisch É.) Budapest 1986
- KLOOS 1978 = KLOOS, M. R.: Die Oberpfalz wird bayerisch. Ausstellungskatalog der Staatlichen Archive Bayerns. Amberg 1978
- KOLLER 1966 = KOLLER, M.: Das Fastentuch von 1640 des Österreichischen Museums für Volkskunde I. Zur Bedeutung und Restaurierung im Rahmen der Fastentücher Österreichs. *Fastentuch und Kultur-Figuren*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde Bd. 50/99. Wien 1996. 58–82.
- KÖHLER 1736 = KÖHLER, J. D.: Der Wochentlichen Historischen Münz-Belustigung 41. Stück 10. October 1736. 321–322.
- KRAUSE 1858 = KRAUSE, G. (Hrsg.): Tagebuch Christians des Jüngeren Fürst zu Anhalt: niedergeschrieben in seiner Haft zu Wien, - im Geleite Kaiser Ferdinands des Zweiten zur Varmählungsfeier nach Inspruck, - auf dem Reichstage zu Regensburg, - und während seiner Reisen und Rasten in Deutschland, Dänemark und Italien. Leipzig 1858
- La Toison d' Or 1962 = La Toison d' Or. Cinq Siècles d' Art et d' Histoire. Catalogue. Bruges 1962
- LACKOVITS 2000 = S. LACKOVITS E.: A Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének türeleművegei – üvegbe zárt jellegzetes szakrális ábrázolás típusok. *VMMK* 21. 2000. 89–105.
- LACKOVITS 2004 = S. LACKOVITS E.: Krisztus ábrázolások a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében I. A szenvedő Krisztus megjelenítése. *VMMK* 23. 2004. 123–154.
- LEHMANN 1998 = LEHMANN, C. M.: Die Anfänge des Druckwesens im Herzogtum Westfalen. *Westfälische Zeitschrift* 148. 1998. 349–366.
- LEISTNER 1983 = LEISTNER, A.: Siegel aus fünf Jahrhunderten in Coburger Archivalien (II.). *Jahrbuch der Coburger Landesstiftung* 28. 1983. 53–170.
- LIVERANI 1979 = LIVERANI, G.: World Ceramics. II contributo delle faenze Italiane. *Faenza* 65. 1979. 110–127.
- LODWICK 2004 = LODWICK, M.: Képtári kalauz. Mitológiai és bibliai jelenetek a festészetben. Budapest 2004
- MALLET 1984 = MALLET, J. G. W.: La biografia di Francesco Xanto Avelli alla luce dei suoi sonetti. *Faenza* 120. 1984. 398–402.
- MELL 1962 = MELL, A.: Die Fahnen des österreichischen Soldaten im Wandel der Zeiten. Wien 1962
- MENZEL 1972/73 = MENZEL, J. J.: Das Mainzer Rad. *Mainzer Zeitschrift* 67/68. 1972/73. 147–152.
- MRAZ 1997 = MRAZ, G.: 1648: Epochenwende für Kaiser und Reich. *Westfalen* 75. 1997. 53–61.
- NICKEL 1996 = NICKEL, H.: Ein Bildnistepich Kurfürst Augusts in Amerika. *Dresdener Kunstblätter* 1996/6. 191–195.
- OSWALD 1984 = OSWALD, G.: Lexikon der Heraldik. Leipzig 1984
- Österreichische Bürgerkunde = Österreichische Bürgerkunde. Handbuch der Staats- und Rechtskunde in ihren Beziehungen zum öffentlichen Leben. I. Band. Wien ohne Jahr (um 1910)
- PÁSZTOR 2000 = PÁSZTOR L.: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest 2000
- POZZI–LEONARDI 2001 = POZZI, G. – LEONARDI, C.: Olasz misztikus írók. Budapest 2001
- RALL = RALL, H.: Wittelsbacher Lebensbilder von Kaiser Ludwig bis zur Gegenwart. Führer durch die Münchner Fürstengrüfte. München ohne Jahr (198?)
- RAVANELLI GUIDOTTI 1988 = RAVANELLI GUIDOTTI, C.: Per ricordare Gaetano Ballardini nell' ottantesimo della fondazione del Museo di Faenza (1908 – 1988). *Faenza* 74. 1988. 6–15.
- REGO–NEVES de SILVA é.n. = REGO, A. – NEVES de SILVA, H.: Museu de Arte Sacra e etnologia. *Missionários da Consolata Fátima*. É. n.
- RENTZMANN 1924 = RENTZMANN, W.: Numismatisches Wappen-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit. Halle (Saale) 1924
- REPGEN 1997 = REPGEN, K.: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. *Westfalen* 75. 1997. 24–39.
- SEIBERT 1986 = SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona. Budapest 1986
- SIEBMACHER 1999 = Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605. (Hrsg.: Appuhn, H.) München 1999
- SOLYMOS 2002 = SOLYMOS Sz.: Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése. *Pannonhalma* 2002. A Pannonhalmi Szent Gellért Kollégium könyvei 12. 2004.
- SOÓS 1998 = SOÓS F.: A magyar fémpénzek feliratai és címei. Budapest 1998
- SÖVEGES 1993 = SÖVEGES D.: Fejezetek a lelkiség történetéből. *Pannonhalma* 1993
- SPITZLBERGER 1981 = SPITZLBERGER, G.: Heiliggeist in Landshut. Schnell, Kunstführer Nr. 964. München 1981
- SZEKFŰ 1983 = SZEKFŰ Gy.: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. Budapest 1983
- SZILÁRDFY 1995 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei I. *Devotio Hungarorum* 2. Szeged 1995
- SZILÁRDFY 1997 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei II. *Devotio Hungarorum* 4. Szeged 1997
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: A gyermek Jézus a kínzóeszközökkel. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 40–48.
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Krisztus titkos szenvedésének ikonográfiája. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 52–61.

- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Messiási jövendölések barokk kori kisgrafikákon. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 66–69.
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: A Szeged-alsóvárosi templom Purgatóriumról elnevezett Szent-Vér oltárának ikonográfiája. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 84–92.
- TAKÁCS 1986 = TAKÁCS B.: Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest 1986
- TÜSKÉS–KNAPP 1992/3–4 = TÜSKÉS G. – KNAPP É.: Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században. Néprajzi Látóhatár I. 1992/3–4. 8–36.
- VEDDELER 1991 = VEDDELER, P.: Das Münsterische Balkenwappen. Entstehung und Entwicklung eines Regionalen Wappens. Westfalen 69. 1991. (az egész kötet csak ezt az egy tanulmányt tartalmazza)
- VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- VORAGINE 1990 = VORAGINE, J. de.: Legenda Aurea (Az eredeti szöveg magyar fordítása) Budapest 1990
- WIMMER 2000 = WIMMER, O.: Kennzeichen und Attribute der Heiligen. Innsbruck 2000
- WIMMER–MELZER 2002 = WIMMER, O. – MELZER, H.: Lexikon der Namen und Heiligen. Hamburg 2002
- WITHE 1993 = WITHE, Ch.: Szentek kislexikona. Budapest 1993
- WÖRNER 2000 = WÖRNER, J. und H. J.: Abteikirche Ottmarsheim. Lindenberg 2000
- ¹ Személyéről semmilyen további információval nem rendelkezünk.
- ² Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém: Régi Szerzeményi Napló I. kötet 85.
- ³ Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém: Iparművészeti Gyűjtemény leltárkönyve, ltsz. 66.326.1. (doboz), 66.326.2. (teteje)
- ⁴ Az I. rész szerzője: Rainer Pál, a II. részé pedig S. Lackovits Emőke
- ⁵ Somnnevend Imre erdőmérnök meghatározása
- ⁶ A heraldikában az irányok úgy értendők, mintha a címet öltözetünkön vagy pajzsunkon viselnénk, tehát mögöttes állnánk.
- ⁷ A ládika felülete a valóságban egységesen természetes (barna) színű. A címerleírásoknál a pontosabb blazonozás (címerleírás) kedvéért tüntettük fel a fémek és mázok színeit.
- ⁸ Heraldikai szakkifejezés, a címerekben szereplő állatok, karmait, körmeit és nyelvét értjük alatta.
- ⁹ SOÓS 1998. 249. (alsó sor jobb oldali ábra)
- ¹⁰ Österreichische Bürgerkunde 32., 400. utáni színes tábla: felülről 2. sor. balról 5. ábra (a sas mellén két sorban összesen tízszer vörössel és ezüsttel kockázott félhold, de ez a ládika címeréről hiányzik)
- ¹¹ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 283.
- ¹² RENTZMANN 1924. T. 16. Nr. 161.
- ¹³ GROTE 1877. 354. Notiz 9.
- ¹⁴ SOÓS 1998. 248. (bal felső ábra)
- ¹⁵ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 278.
- ¹⁶ A címer azonosítása FALCK 1970. 193., 196. utáni színes tábla: jobb oldali legfelső sor, balról 2. ábra, valamint SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 1. színes ábra alapján történt
- ¹⁷ Eredeti XVII. századi (szász) választófejedelmi főveg fotója: OSWALD 1984. 245. (bal felső ábra)
- ¹⁸ A Metternich család tagjai 1599-től töltötték be a trieri választófejedelmi tiszteket (Goth.Geneal.Taschb. 1898. 182.)
- ¹⁹ A Metternich címer meghatározása SIEBMACHER 1999. 207. legfelső sor, balról 5. színes ábra alapján történt.
- ²⁰ Az ernyődeszka (Schirmbrett) egy sajátos segédsakdísz heraldikai megnevezése. Főként a középkori német heraldika kedvelte. Kerek vagy szögletes, legyezőszerű elem, kicsipkézett, kikanyarított szélekkel. Rendszerint a pajzsbeli címerkép vagy mesteralakot hordozza. Szegegyét, illetve csúcsait gyakran bojtok, csengettyűk, gombok vagy pávatollak díszítik. Általában egyenesen állva helyezik a sisakra, de előfordul, hogy egyik sarka egy a sisakra helyezett vánkossra támaszkodik. – OSWALD 1984. 351. (ábrával)
- ²¹ A címer azonosítása SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 3. színes ábra alapján történt. A címer – eltekintve a pajzs formájától – apró részleteiben is megegyezik a ládikán lévő trieri címerrel.
- ²² A címerek meghatározása VEDDELER 1991. 42., a címerek mázainak megállapítása ugyanezen tanulmány színes ábrái (pl. 64. Abb. 74.: Clemens August von Bayern kölni érsek és választófejedelem címere, 1724 után és 66. Abb. 76.: ugyanazon választó 1730 körüli címere) alapján történt.
- ²³ A címer azonosítása SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 2. színes ábra alapján történt. A címer formájában, apró részleteiben is teljesen megegyezik a ládikán lévő kölni címerrel. Egyedüli eltérés, hogy a ládika címerén a pajzstartó griff és oroszlán két-két golyón áll. A golyók a Siebmacher-féle címerábráról hiányzanak.
- ²⁴ OSWALD 1984. 244. (ábra)
- ²⁵ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 301.
- ²⁶ A birodalmi főkamerasi tisztség különböző címerváltozatai: OSWALD 1984. 38. (felső színes ábra), 452. (alsó színes ábra), SOÓS 1998. 249. (középső sor, jobb oldali ábra)
- ²⁷ REGEN 1997. 24. (ábra)
- ²⁸ HAMAN 1990. 70. (a királyné színes ábrájával)
- ²⁹ HAMAN 1990. 70–71. (a királyné színes ábrájával)
- ³⁰ RAVANELLI 1988. VI. tábla
- ³¹ LIVERANI 1968. 117. előtti képes tábla
- ³² MALLET 1984. CXI–CXII. tábla
- ³³ FRANZL 1978. ábrák között (oldalszámozás nincs)
- ³⁴ GONDA–NIEDERHAUSER 1977. 21. ábra, 335. (A Gonzaga címer itt a birodalmi sas mellére helyezett tizenötmezős címer 11. mezejében szerepel.)
- ³⁵ MELL 1962. Abb. 48. (A sas mellére helyezett tizenkétmezős címer 9. mezejében.)

- ³⁶ MENZEL 1972/73.
- ³⁷ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 2. és 3. ábra
- ³⁸ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 4. ábra
- ³⁹ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 5. ábra.
- ⁴⁰ FALCK 1970. 196. utáni színes tábla: pl. bal oldali legalsó sor, balról 1. ábra, jobb oldali felülről 2. sor, balról 1. és 2. ábra, 3. sor balról 2. ábra
- ⁴¹ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali felülről 2. sor, balról 4. ábra
- ⁴² BAUER 6. (ábra), 7.
- ⁴³ BAUER 21., 41. (ábra)
- ⁴⁴ BAUER 30., 31. (ábra)
- ⁴⁵ BAUER 30., 32. (ábra)
- ⁴⁶ BAUER 33. (ábra), 34.
- ⁴⁷ BAUER 26., 28. és a hátsó borító színes ábrája
- ⁴⁸ BAUER 38. (ábra), 39–40.
- ⁴⁹ BÖCHER 1992/95. 152., 175. Abb. 67. balról a 3. címer
- ⁵⁰ FRIEDERICHS 1962. Abb. 3.
- ⁵¹ HÄRTER 1997/98. 64. (ábra)
- ⁵² BAUER 26., 28., és a hátsó borító színes ábrája
- ⁵³ FRIEDERICHS 1962. Abb. 2.
- ⁵⁴ HEPDING 1972/73. 26., Tafel III. Abb. 5. Friedrich von Wied münsteri hercegérsek 1523-as pecsétje: VEDDELER 1991. 28., 31. Abb. 35. Friedrich von Wied hercegérsek címere Rotterdami Erasmus *De immensa dei misericordia* című, Münsterben Dietrich Tzwyvelnél 1525-ben nyomtatott kötete címdoldalán: VEDDELER 1991. 28., 31. Abb. 36. A címer mázainak meghatározása ugyanitt.
- ⁵⁵ GROTE 1877. 495. A Züricher Wappenrolle ábrája szerint a Walburg család címere arany mezőben három jobbra lépő fekete leopárd (OSWALD 1984. 457. 9. ábra)
- ⁵⁶ OSWALD 1984. 349. (ábra)
- ⁵⁷ VEDDELER 1991. 42., 43. Abb. 48.
- ⁵⁸ VEDDELER 1991. 42., 45. Abb. 51.
- ⁵⁹ VEDDELER 1991. 135. Abb. 157.
- ⁶⁰ VEDDELER 1991. 126., 127. Abb. 146. (színes)
- ⁶¹ Führer, München 1985. 33. (ábrával)
- ⁶² Führer, München 1985. 44. (ábrával)
- ⁶³ SPITZLBERGER 1981. 12., 13. (színes ábra)
- ⁶⁴ Führer, München 1985. 71. (színes ábrával)
- ⁶⁵ OSWALD 1984. 305. (ábra)
- ⁶⁶ GLASER 1980. 381. Nr. 604b. (ábrával)
- ⁶⁷ ARNOLD 1982. 156. Abb. 67.
- ⁶⁸ KLOOS 1978. 33. (ábra), a kiadvány pontos címe: *Des Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Maximilian Pfalzgrafen bey Rhein/ herzogen in Obern: und Nidern Bayern/ u. bey Heiligen Römischen Reichs Ertztruchsess: und Chur Fürstens im Jahr 1629. Neu gegebene Privilegia und Freyheiten*
- ⁶⁹ ARNOLD 1978/79
- ⁷⁰ NICKEL 1996. 192. (ábra)
- ⁷¹ SIEBMACHER 1999. 23. (alsó sor, balról 2. színes ábra)
- ⁷² KAPPEL 1990. 105. (ábra)
- ⁷³ OSWALD 1984. 428. (bal alsó színes ábra)
- ⁷⁴ HAMBRECHT 1985
- ⁷⁵ ARNOLD 1998/99
- ⁷⁶ OSWALD 1984. 262. (színes ábra)
- ⁷⁷ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5., 40–41.; GUDENUS 1998. 211.
- ⁷⁸ OSWALD 1984. 31. (színes ábra)
- ⁷⁹ HAMBRECHT 1985. 41.
- ⁸⁰ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6., 41–42.
- ⁸¹ OSWALD 1984. 378. (színes ábrán a középső címer)
- ⁸² Anhalt még 1890 körül is használta címerében a zászlópajzsot (OSWALD 1984. 200. (színes ábra))
- ⁸³ HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13., 50–51.
- ⁸⁴ HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38., 69–70.; OSWALD 1984. 334., 335. (felső színes ábra); GUDENUS 1998. 212.
- ⁸⁵ OSWALD 1984. 139. (színes ábra)
- ⁸⁶ OSWALD 1984. 293. (jobb oldali színes ábra), 361.
- ⁸⁷ HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17., 53–54.; GUDENUS 1998. 212, Engern címeréről: KÖHLER 1736. 321–322.
- ⁸⁸ OSWALD 361. (jobb oldali színes ábra)
- ⁸⁹ HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50., 78–79.
- ⁹⁰ HENNING 1981. 45., 47. Abb. 2 a + b
- ⁹¹ HENNING 1981. 48. Abb. 3.
- ⁹² HENNING 1981. 49., 50. Abb. 4.
- ⁹³ LEISTNER 1983. 65. Nr. 199. (ábrával)
- ⁹⁴ HENNING 1981. 69. Abb. 8.
- ⁹⁵ OSWALD 1984. 340. (bal oldali színes ábra), HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 51., 80.; GUDENUS 1998. 212.
- ⁹⁶ FALCK 1970. 193., 196. utáni színes tábla: bal oldalon, felülről a 4. sor, balról 2. ábra
- ⁹⁷ LEISTNER 1983. 91. Nr. 475. (ábrával)
- ⁹⁸ HAMBRECHT 1985. 78–79.
- ⁹⁹ HAMBRECHT 1985. 79.
- ¹⁰⁰ OSWALD 1984. 247–248. (színes ábrával), szerinte 1210-ben fordult elő először ez a címer
- ¹⁰¹ HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18., 54–55.; GUDENUS 1998. 212.
- ¹⁰² HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11., 49.
- ¹⁰³ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7., 42–44.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹⁰⁴ OSWALD 1984. 378. (színes ábra bal alsó címere)
- ¹⁰⁵ OSWALD 1984. 431. (színes ábra)
- ¹⁰⁶ HAMBRECHT 1985. 44.
- ¹⁰⁷ HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36., 67–68.; GUDENUS 1998. 211–212.
- ¹⁰⁸ HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37., 68–69.; GUDENUS 1998. 212.
- ¹⁰⁹ HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9., 47–48.
- ¹¹⁰ OSWALD 1984. 378. (színes ábra jobb alsó címere)
- ¹¹¹ HAMBRECHT 1985. 48.
- ¹¹² HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10., 48–49.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹¹³ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8., 44–47.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹¹⁴ OSWALD 1984. 378. (színes ábra jobb felső címere)
- ¹¹⁵ HAMBRECHT 1985. 47.
- ¹¹⁶ BIERMANN 1975. 45., 45. Abb. 24.
- ¹¹⁷ BIERMANN 1975. 48., 49. Abb. 31.

- ¹¹⁸ BIERMANN 1975. 156. Abb. 198., 157.
- ¹¹⁹ BIERMANN 1975. 169. Abb. 230. (Pommeránia), 231. (Rügen), 170. Abb. 232. (Barth), 233. (Crossve), 171. Abb. 234. (Osterburg), 175. Abb. 241. (Grunlach), 178. Abb. 246. (Salzwedel), 180. Abb. 249. (Bernstein), 252. Abb. 338 (Brandenburg), Abb. 339. (Stettin), 253. Abb. 340. (Crossen)
- ¹²⁰ BIERMANN 1975. 183., 183. Abb. 250.
- ¹²¹ BIERMANN 1975. 184. Abb. 251.
- ¹²² BIERMANN 1975. 188., 188. Abb. 259. és a kötet első borítóján lévő színes ábra
- ¹²³ BIERMANN 1975. 215., 215. Abb. 285.
- ¹²⁴ BIERMANN 1975. 216. Abb. 286.
- ¹²⁵ BIERMANN 1975. 162. Abb. 211.
- ¹²⁶ JUNG 1980. 5. (színes ábra)
- ¹²⁷ FALCK 1970. 193.; JUNG 1980. 21. Nr. 20.
- ¹²⁸ SIEBMACHER 1999. 23. alsó sor, balról 3. színes ábra.
- ¹²⁹ FALCK 1970. 193.
- ¹³⁰ VEDDELER 1991. 133. Abb. 155. (színes)
- ¹³¹ VEDDELER 1991. 134. Abb. 156. (színes)
- ¹³² BIERMANN 1975. 252., Abb. 338.
- ¹³³ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó jobb oldali ábra)
- ¹³⁴ BIERMANN 1975. 252., 253. Abb. 340., 306., 1186. jegyzet
- ¹³⁵ BIERMANN 1975. 253., 306. 1190. jegyzet
- ¹³⁶ FALCK 1970. 193.
- ¹³⁷ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó ábra)
- ¹³⁸ BIERMANN 1975. 169. Abb. 230., 252., 306. 1183. jegyzet
- ¹³⁹ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó jobb oldali ábra)
- ¹⁴⁰ BIERMANN 1975. 169. Abb. 231., 252., 306. 1184. jegyzet
- ¹⁴¹ BIERMANN 1975. 252., 252. Abb. 339., 306. 1182. jegyzet
- ¹⁴² FALCK 1970. 193.
- ¹⁴³ BIERMANN 252., 306. 1187. jegyzet
- ¹⁴⁴ FALCK 1970. 193.
- ¹⁴⁵ BOSL–FRANZ–HOFMANN 675–678. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján. Itt köszönjük meg kedves és önzetlen segítségét, amellyel számos német nyelvű szakirodalomba való betekintést tett lehetővé számunkra, valamint összeállította és átadta a ládikán szereplő címertulajdonosok általa összegyűjtött életrajzi adatait.
- ¹⁴⁶ KRAUSE 1858. 23–27.
- ¹⁴⁷ HETYÉSSY 1963. 371–372.
- ¹⁴⁸ HAMANN 1990. 70.; ESTÓK 2000. 163. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁴⁹ BOSL–FRANZ–HOFMANN 1835–1838; RALL 41–43. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁰ Bethlen ezen házasságáról: KEMÉNY 1986. 46–59.
- ¹⁵¹ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵² SZEKFŰ 1983. 222.
- ¹⁵³ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁴ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁵ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁶ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁷ GROTE 1877. 490.
- ¹⁵⁸ GÜNTHER 1982. 10. (Abb. 9.)
- ¹⁵⁹ OSWALD 1984. 428. (bal alsó színes ábra)
- ¹⁶⁰ HOLL 1983. 226. 46. ábra (szász választó), 47. ábra (brandenburgi választó)
- ¹⁶¹ ARNOLD 1984. 119. Abb. 16.
- ¹⁶² Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm.
- ¹⁶³ DÁVID 2002. 62–63.
- ¹⁶⁴ CATALOGUE 1981. 69. 23. kép
- ¹⁶⁵ SZILÁRDFY 2003. 43.
- ¹⁶⁶ KOLLER 1996. 58–61., 73.
- ¹⁶⁷ BIERMANN 1975. 32–35./12–15.
- ¹⁶⁸ JÁDY 1880. 17–31.
- ¹⁶⁹ DÁVID 2002. 136.
- ¹⁷⁰ SEIBERT 1986. 225–226.
- ¹⁷¹ SEIBERT 1986. 118–119.
- ¹⁷² SOLYMOS 2002. 88/a., 88/b., 169/a., 169/b., 186/a., 224/b., 118., 139., 143., 152.
- ¹⁷³ DÁVID 2002. 137–138.
- ¹⁷⁴ TAKÁCS 1986. 49.
- ¹⁷⁵ Vö. SZILÁRDFY 2003. 67–68.
- ¹⁷⁶ Vö. LACKOVITS 2004. 136.
- ¹⁷⁷ SZILÁRDFY 2003. 84.
- ¹⁷⁸ Vereinszeitschrift des Fränkische Sweiz-Vereins 1925. Heft Nr. 18.
- ¹⁷⁹ Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm.
- ¹⁸⁰ SEIBERT 1986. 194–196.
- ¹⁸¹ WÖRNER 2000. 37–38.
- ¹⁸² ANDERNACH–RUCH 2001. 16/1., 2., 3., 5.; 17/1., 3.; 20/1., 2., 3.; 9; 40/4.; 44.
- ¹⁸³ Brockhaus-Enciklopädie 1996/I. Az adatot Münther, Herwig mérnöknek (Neumarkt) köszönöm.
- ¹⁸⁴ BIERMANN 1975. 102/130. A képre Rainer Pál hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
- ¹⁸⁵ GROTE 1877. 468.; GROTEFEND 1891. Az adatot Müntner, Herwig mérnöknek (Neumarkt) köszönöm.
- ¹⁸⁶ SEIBERT 1986. 194–195.; WIMMER–MELZER 2002. 286–288., 387., 320., 173., 484., 242., 550–551., 441.
- ¹⁸⁷ Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm. Származási helye: A kopt ortodox liturgia szimbólumai. (Kopt templomok honlapja)
- ¹⁸⁸ TAKÁCS 1986. 81.
- ¹⁸⁹ SEIBERT 1986. 153.
- ¹⁹⁰ Vö.: SEIBERT 1986. 56., 40–41.
- ¹⁹¹ GALAMBOS 1953/2004. 100.
- ¹⁹² LACKOVITS 2004. 126–127.
- ¹⁹³ SEIBERT 1986. 169., 41.
- ¹⁹⁴ GALAMBOS 1953/2004. 137.
- ¹⁹⁵ GALAMBOS 1953/2004. 103–104.
- ¹⁹⁶ SZILÁRDFY 2003. 87.
- ¹⁹⁷ ANDERNACH–RUCH 2001. 35–43.
- ¹⁹⁸ LACKOVITS 2004. 128.

- ¹⁹⁹ SEIBERT 1986. 196.
- ²⁰⁰ WÖRNER 2000. 13–14.
- ²⁰¹ SEIBERT 1986. 106.; WITHE 1993. 93.; BÁLINT 1977. I. 248.; WIMMER 2000. 150.; WIMMER–MELZER 2002. 333.; DÁVIDNÉ 2004. 43.
- ²⁰² VORAGINE 1990. 86.
- ²⁰³ LODWICK 2004. 150.
- ²⁰⁴ ANDERNACH–RUCH 2001. 15.
- ²⁰⁵ DÁVIDNÉ 2004. 48.; LODWICK 2004. 153.; WIMMER 2000. 154.
- ²⁰⁶ LACKOVITS 2004. 136–137.
- ²⁰⁷ LACKOVITS 2004. 126.
- ²⁰⁸ GALAMBOS 1953/2004. 103.
- ²⁰⁹ GALAMBOS 1953/2004. 104.
- ²¹⁰ WIMMER 2000. 91.; WIMMER–MELZER 2002. 167.; DÁVIDNÉ 2004. 22.
- ²¹¹ DÁVIDNÉ 2004. 47.
- ²¹² REGO–NEVES da SILVA é.n. 7.; DIÓS 1984. 412–416.; WHITE 1993. 139.; WIMMER 2000. 183.
- ²¹³ TŰSKÉS–KNAPP 1992/3–4. 30.
- ²¹⁴ PÁSZTOR 2000. 27., 39.
- ²¹⁵ SOLYMOS 2002. 129., 135–136., 162., 168., 188.
- ²¹⁶ SOLYMOS 2002. 135–136.
- ²¹⁷ SOLYMOS 2002. 51.
- ²¹⁸ Vö.: LACKOVITS 2004. 126–127., 134.; SEIBERT 1986. 194–195.
- ²¹⁹ SZILÁRDFY 2003. 52–61.
- ²²⁰ SZILÁRDFY 2005. 52–53.
- ²²¹ POZZI–LEONARDI 2001. 347., 345–355.; WIMMER 2000. 209.; DÁVIDNÉ 2004. 78.; WIMMER–MELZER 2002. 554.
- ²²² WIMMER–MELZER 2002. 822.
- ²²³ MARKÓJA László kislódi esperes-plébános szíves közlése, amit ezúton is megköszönök.
- ²²⁴ JÁKY 1880. 21–31., 45–47., 49–53., 55–63.
- ²²⁵ SÖVEGES 1993. 122–125.
- ²²⁶ Az adatot Münthner, Herwig mérnöknek (Neumarkt Bajorország – Kővágóörs) köszönöm. Származási helye: Volkskunst in Ostbayern. Regensburg, 1972.
- ²²⁷ ANDERNACH–RUCH 2001. 35.
- ²²⁸ LACKOVITS 2000. 89–105.; LACKOVITS 2004. 137.
- ²²⁹ ANDERNACH–RUCH 2001
- ²³⁰ ANDERNACH–RUCH 2001. 14.
- ²³¹ LACKOVITS 2004. 134–137.
- ²³² A nyomtatványra Perger Gyula néprajzkutató (Győr) hívta fel a figyelmemet, amit megköszönök. Az imalapot és annak közlési lehetőségét Kücsán József néprajzkutató (Sopron) biztosította. Önzetlen segítségét, a közlési lehetőségét ezúton is hálásan köszönöm.
- ²³³ A fordításban nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok Sonnevend Valle Annának.
- ²³⁴ LACKOVITS 2004. 137–138.
- ²³⁵ BIERMANN 1975. 58/45., 59/46–47.
- ²³⁶ SZILÁRDFY 2003. 40–41.
- ²³⁷ LACKOVITS 2004. 137–138.
- ²³⁸ ANDERNACH–RUCH 2001. 15.
- ²³⁹ SZILÁRDFY 2003. 41., 43., 44., 45–46.; SZILÁRDFY 1995. 34., 38., 89., 148–149., 151.; SZILÁRDFY 1997. 31., 82–95. (A számok a képeket jelentik)
- ²⁴⁰ A tanulmányban megjelenő képek szkenneléséért külön köszönetet mondok Regenye Judit régésznek.

I.

The work of art that is the object of our paper is a richly carved, heraldic decorated wooden small casket that came to the Museum of Veszprém (now: Laczkó Dezső Museum) as a consignment in 1905.

On the top of the small case: the coats of arms of the imperial couple, Ferdinand II of Habsburg (1612–1637) and his wife, Eleonora Gonzaga can be found, on its front longer side: the coats of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, archbishop and prince-elect of Mainz (1604–1626), and Lothar Metternich, archbishop and prince-elect of Trier (1599–1623), on its left shorter side: the coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, archbishop and prince-elect of Cologne (1612–1650), on its right shorter side: the coat of arms of Maximilian I, prince of Bavaria (from 1597) and prince-elect of (1623–1651), on its back longer side: the coats of arms of John George I, prince and prince-elect of Saxon (1611–1656), and George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640), on the bottom of the small case: rich vegetal ornament, and on the inner side of its lid: the fictive coat of arms of Jesus Christ and the symbol of the four Evangelists can be seen. The date of the making of the small case could be determined well after identifying the coats of arms and their owners. So it was made between February, 1623 (the prince of Bavaria, Maximilian I, got the electoral honour at the time) and September, 1623 (the time of the death of the elector of Trier). If we suppose that with the death of Lothar von Metternich, archbishop of Trier, the carved series of coats of arms on this work of art lost its topicality, and because of this, this unfinished object was presented to somebody, then we would get an explanation for the difference between the coats of arms, because the coats of arms of the imperial couple and the prince-electors are excellent, first-rate artistic works, while the blazon of Jesus Christ and the symbols of the four Evangelists are only good quality craftwork. In this case, probably the latter ones were carved or made carved by the new owner to make this beautiful object finished. The small casket that was surely made in German environment originally was most likely to be the box or case for some present (jewel or goldsmith's work). Although in the Middle Ages and in the modern times as well, the German prince-electors and their coats of arms were predilectionally represented on many different objects, we could not find any parallel of our small case. This work of art dating back to the Thirty Years War is probably a unique piece in the collection of the Hungarian museums.

II.

The cutter placed the composition, regarded as the blazon of Jesus Christ, in the inner part of the lid of a small casket which is decorated with seventeenth century late-Renaissance coats of arms. It is surrounded by the symbols of

the four evangelists (Matthew=angel or human, Mark=lion, Luke=ox or bull, John=eagle). The meanings of the blazons on the shield (with heart shields), which is divided on a round base into sixteen sections with three cleaving and three cuttings: 1. *The comet or the Star of Betlehem* refers to the birth and embodiment of the Saviour, indicating that the work of redemption started with birth. At the same time it recalls the prophecies of the Old Testament (Numbers 24:17, Micah 5:1, Isaiah 9:1,5), and the Three Kings visiting the child Jesus as a popular element in western and southern European civilizations. 2. *The mitre of the High Priest* means the priest king, Melchisedek (Psalms 110:4,5; Hebrews 7:1-3, 16, 17), as the predictor, and also means Jesus, the real high priest and king. 3. *The open royal crown and the orb* are royal plaques, the symbols of dignity, the plaques of the Kingdom of Christ (1 Timothy 6:15, Revelation 19:16), but in German-speaking countries, it also means the Three Kings who are the advocates of good death (Matthew 2:1; Isaiah 60:3; Psalms 72: 10-11). 4. *The Lamb with the flag* is the Lamb of God, who takes the sins of the world, and sacrificed himself as an Easter Lamb upon the wish of the Father (John 1:29, 36; 1 Corinthians 5:7; Isaiah 53:7; John 19:24-27). 5., 6., 7. *The feet and hands of the Saviour*, which were nailed on the cross, and his pierced heart mean the Saviour hanging from the cross and refer to His five Holy Wounds. These wounds were especially honoured in the Middle Ages, some separate worship forms were attached them. On a coat of arms, they were used as the prevailing badges of Christ. It symbolised the suffering of the Saviour and the story of redemption. The enduring the suffering and the immersion in it have become the central theme of mysticism since the Middle Ages. This is in connection with the appearance of wounds (stigmas) on the bodies of some saints. 8. *The cup* does not only symbolise Jesus praying and seating in blood on the Mount of Olives, but also represents the cup of the New Testament meaning the Lord's Supper (Luke 22:20). 9. *The kerchief* reminds us of the kerchief of Veronica and the shroud of Jesus, which have become the one of the pieces of evidence of the Resurrection (John 19:38-40). 10. *The rooster* means the frailty of man through the denial by Peter (Luke 22:34), and it is also the symbol of the resurrection and return of Jesus Christ. 11. *The crosier of the High Priest* refers to Jesus being a high priest and a ruler, indicating that Jesus is the shepherd of the spirits. 12. *The sceptre* is royal symbol, which calls attention to Christ as the victorious Lord of the world. 13. *The column with straps* is a means of suffering, referring to being whipped. In depictions of the story of suffering, it has become a picture of its own since the fifteenth century. The flagellant movements originating from Perugia, and the relics, which ended up in Rome in the 13th century played a great role in its respect. 14. *The cross* is the tree of salvation, which was set up due to the sins of the first couple. It is the symbol of the cruel death of Jesus and the redemption. 15. *The undergarment of the Lord*, which was seamless (John 19:23), and for which the soldiers cast

lots (John 19:24). 16. *The three nails*, which were used to nail the limbs of Jesus to the cross. They are the symbols of torture. On the helmet on the right above the coat of arms, *the sponge on the pole* reminds us to the Saviour thirsting on the cross. *The spear* is the reminder to soldier, Longinus, who opened the side of Christ, and who became the follower of Jesus. In the 16th century a separate cult came about in connection with Longinus and the Holy Spear, especially in German-speaking lands. On the helmet on the left, there is *a whip, a lash and fasces*. They represent torture. Different types of depictions are widely-known all around Europe. On the helmet in the middle, we can find *the three Easter flags with crosses*. They mean the resurrected and victorious Christ as the culmination of the story of Salvation.

In the depiction of blazons the instrument of the Passion take up an important position among the symbols. The armours of Christ, the Arma Christi, which are the symbols of victory and the weapons of the struggle against sin and death. Its cult flourished in the Middle Ages, and can be found in the artistic works of the whole Christian world, and

also in the material culture of the religion of the people. It is rather rich in the German-speaking world. In the different and varied types of depictions and representations, several kinds of prayers were attached to them, and they also had their own celebrations. Not only the monastic orders like the Franciscans, the Cistercians and the Jesuits played a great role in spreading and repeatedly flourishing the cult, but also other pious groups throughout Europe. In addition, the wars and epidemics of the seventeenth century had a significant role. The literary sources of the respect for the Arma Christi are mainly found in revelation literature (Magdalena Bautler, Saint Mary Magdalen of Pazzi, Veronika Giuliani). The cult lived on in prayers and the depictions popular piety.

As it first appeared in the Middle Ages and flourished again, and dealt with the instruments of the Passion, the different types of representations (painting and writing) of the life and death of Jesus on this earth, this richness can explain that the symbols of the history of Salvation appeared on the lid of the casket which remained empty due to unexpected circumstances (the death of the elector of Trier).

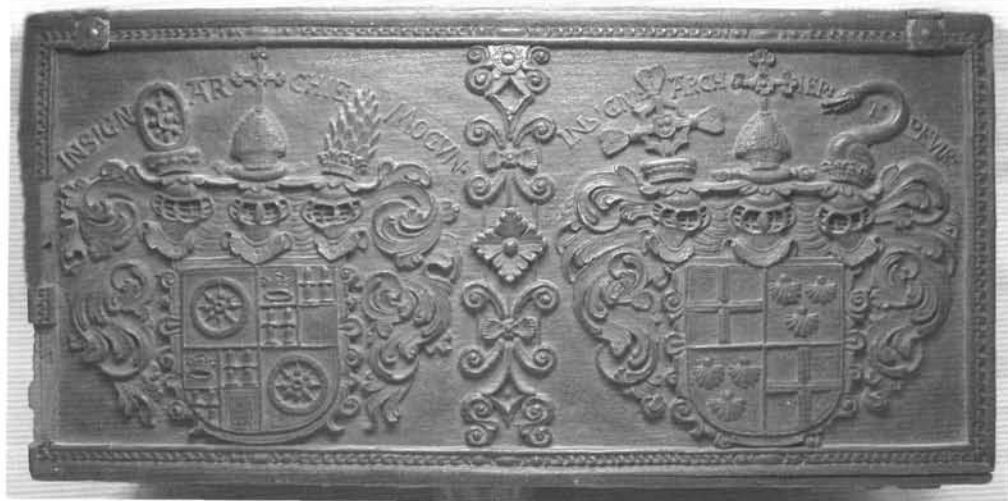
1. ábra. Címerekkel díszített német reneszánsz faládika, 1623
(Laczkó Dezső Múzeum: Iparművészeti Gyűjtemény, Veszprém)
(Fotó: Koncz P.)

Figure 1. A Renaissance German wooden small case decorated with coats of arms, 1623
(Laczkó Dezső Museum: Collection of Industrial Arts, Veszprém)
(Photo: Koncz, P.)

2. ábra. A ládika teteje II. Ferdinánd császár (1612–1637)
és Gonzaga Eleonóra császárné (1598–1655) címereivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 2. The top of the small case with the coats of arms of emperor Ferdinand II (1612–1637)
and empress Eleonora Gonzaga (1598–1655)
(Photo: Koncz, P.)

3. ábra. A ládika első hosszoldala Johann Schweickhardt von Kronberg mainzi választófejedelem (1604–1626) és Lothar von Metternich trieri választófejedelem (1599–1623) címereivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 3. The front longer side of the small case with the coats of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, prince-elect of Mainz (1604–1626), and Lothar Metternich, prince-elect of Trier (1599–1623)
(Photo: Koncz, P.)

4. ábra. A ládika bal rövidebb oldala Ferdinand von Wittelsbach kölni választófejedelem (1612–1650) címérével
(Fotó: Koncz P.)

Figure 4. The left shorter side of the small case with the coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1612–1650)
(Photo: Koncz, P.)

5. ábra. A ládika jobb rövidebb oldala I. Miksa bajor választófejedelem (1623–1651) címérével
(Fotó: Koncz P.)

Figure 5. The right shorter side of the small case with the coat of arms of Maximilian I, prince-elect of Bavaria (1623–1651)
(Photo: Koncz, P.)

6. ábra. A ládika hátsó hosszoldala I. János György szász választófejedelem (1611–1656) és György Vilmos brandenburgi választófejedelem (1619–1640) címereivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 6. The back longer side of the small case with the coats of arms of John George I, prince-elect of Saxony (1611–1656), and George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640)
(Photo: Koncz, P.)

7. ábra. A ládika fenéke növényi mustrával
(Fotó: Koncz P.)

Figure 7. The bottom of the small case with vegetal pattern
(Photo: Koncz, P.)

8. ábra. A ládika fedelének belső oldala Jézus Krisztus címerével és az evangélisták jelképeivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 8. The inner side of the lid of the small case with the coat of arms of Jesus Christ
and the symbols of the four Evangelists
(Photo: Koncz, P.)

9. ábra. III. Ferdinánd császár (1637–1657) címere a császáriak és a franciák
közti békeszerződést ismertető nyomtatvány címoldalán (1649)
(REPGEN 1997. 24.)

Figure 9. The coat of arms of emperor Ferdinand III on the front page of the
print about the peace treaty between the Imperials and the French (1649)
(REPGEN 1997. 24.)

10. ábra. Anna von Kronberg († 1549) epitáfiuma, Kronberg, Szt. János-templom (BAUER hátsó borító ábrája)

Figure 10. Anna von Kronberg's (died in 1549) epitaph, St. John's Church, Kronberg (BAUER the figure on the back cover)

11. ábra. A Kronberg család címere, Otto Hupp német heraldikus rajza, 1936/1937 (BÖCHER 1992/1995. 175. Abb. 67.)

Figure 11. The coat of arms of the Kronberg family, the German heraldist, Otto Hupp's drawing, 1936/1937 (BÖCHER 1992/1995. 175. Abb. 67.)

Schurfürstliche
Mainzische Ordnung /
auch ernstliche Beuelch vnd Ex-
tiberung/

Die man sich sonderlich in anwendung aller-
handt vntersien / bey Kundtawffen / Seuatterschaften vnd
Dochzeiten / mit einziehung aller vntersigen vnd vererb-
lichen Obermaß bereithen /

Auch sonsten einer guten Sittlichkeit vnd erbarri Christlichen Sa-
chlichen Wandels / zu verhaltung deren dabey betramet zu seuffen
berigen vnd verhalten soll.

Cum gratia & privilegio Archiepiscopali Mogunt.

Getruckt in der Schurfürstlichen Statt Mainz bey Johann
Altm / ANNO M. DC. XV.

12. ábra. Johann Schweickhardt von Kronberg mainzi választófejedelem címere egy mainzi rendőri rendtartás címodalán, 1615 (HÄRTER 1997/98. 64.)

Figure 12. The coat of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, prince-elect of Mainz, on the front page of a police statute of Mainz, 1615 (HÄRTER 1997/98. 64.)

13. ábra. Hermann Graf von Wied kölni választófejedeleme címere Jodocus Clichtoverus *Antilutherus* című könyvében, 1525

(HEPDING 1972/73. Tafel III. Abb. 5.)

Figure 13. The coat of arms of Hermann Graf von Wied, prince-elect of Cologne, in the book *Antilutherus* written by Jodocus Clichtoverus, 1525

(HEPDING 1972/73. Tafel III. Abb. 5.)

14. ábra. Gebhard Truchsess von Waldburg kölni választófejedeleme (1577–1583) címere, Jost Amman fametszete, 1589

(OSWALD 1984. 349.)

Figure 14. The coat of arms of Gebhard Truchsess von Waldburg, prince-elect of Cologne (1577–1583), Jost Amman's wood-print, 1589

(OSWALD 1984. 349.)

15. ábra. Ernst von Wittelsbach kölni választófejedeleme (1583–1612) címere egy kölni rendőri rendtartás címdalán, 1596

(VEDDELER 1991. 43. Abb. 48.)

Figure 15. The coat of arms of Ernst von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1583–1612) on the front page of a police statute of Cologne, 1596

(VEDDELER 1991. 43. Abb. 48.)

16. ábra. Ferdinand von Wittelsbach kölni választófejedeleme (1612–1650) címere a *Carolina* címlapján, 1617 (VEDDELER 1991. 45. Abb. 51.)

Figure 16. The coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1612–1650) on the front page of *Carolina*, 1617

(VEDDELER 1991. 45. Abb. 51.)

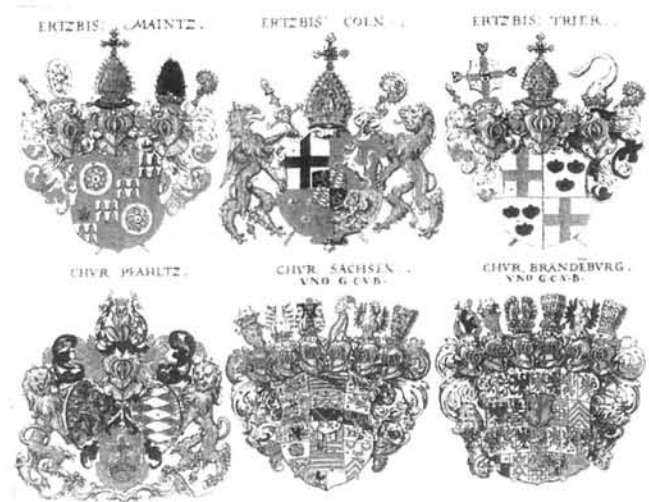
17. ábra. A Bajor Hercegség címere egy üvegablakon, Landshut, Szentlélek-templom Szt. Katalin-kápolna, 1511 (SPITZLBERGER 1981. 13.)
 Figure 17. The coat of arms of the Principedom of Bavaria on a stained-glass window, St. Catherine's chapel in the Church of the Holy Spirit, Landshut, 1511 (SPITZLBERGER 1981. 13.)

18. ábra. Wolfgang rajnai palotagróf (1526–1569) címere, korabeli fametszet (OSWALD 1984. 305.)
 Figure 18. The coat of arms of Wolfgang, count palatine of Rhine (1526–1569), contemporary wood-print (OSWALD 1984. 305.)

19. ábra. I. Miksa bajor választófejedelem címere a felsőpfalzi nemességnek privilégiumokat adományozó nyomtatvány címlapján, 1629 (KLOOS 1978. 33.)
 Figure 19. The coat of arms of Maximilian I, prince-electors of Bavaria, on the front page of the print granting privileges to the nobility of Upper-Pfalz, 1629 (KLOOS 1978. 33.)

20. ábra. A mainzi, a kölni, a trieri, a pfalzi, a szász és a brandenburgi választófejedelemek címerei a Siebmacher-címergyűjtemény 1605-ös kiadásában (SIEBMACHER 1999. 23. Abb. 3.)
 Figure 20. The coats of arms of the prince-electors of Mainz, Cologne, Trier, Pfalz, Saxony and Brandenburg in the edition of 1605 of the Siebmacher collection of coats of arms (SIEBMACHER 1999. 23. Abb. 3.)

21. ábra. A Szász Választófejedelemség címere, a prágai Castrucci-műhely munkája, 1604–1607 (Grünes Gewölbe, Dresden) (KAPPEL 1990. 105.)

Figure 21. The coat of arms of the Saxon Electorate, a work by the Castrucci workshop in Prague, 1604–1607 (Grünes Gewölbe, Dresden) (KAPPEL 1990. 105.)

22. ábra. A Szász Hercegség (Wettin ház) címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5.)

Figure 22. The coat of arms of the Princesdom of Saxony (Wettin-house), Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5.)

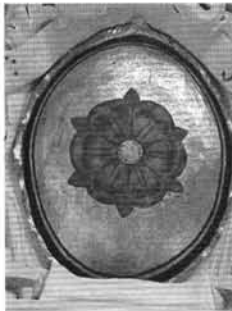
23. ábra. A szász választófejedelmi méltóság és marsalli hivatal címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6.)

Figure 23. The coat of arms of the Saxon prince-electoral honour and marshal office, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6.)

24. ábra. A felségjogok (regáliák) címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13.)

Figure 24. The coat of arms of the regalias, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13.)

25. ábra. Altenburg Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38.)

Figure 25. The coat of arms of the Earldom of Altenburg, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38.)

26. ábra. Brehna Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17.)

Figure 26. The coat of arms of the Earldom of Brehna, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17.)

27. ábra. Coburg város pecsétje a hennebergi uralom idejéből, 1272–1289 (HENNING 1981. 47. Abb. 2b.)

Figure 27. The seal of the town of Coburg from the time of the Henneberg rule, 1272–1289 (HENNING 1981. 47. Abb. 2b.)

28. ábra. Hermann I. Graf von Henneberg pecsétje, XIII. század vége (HENNING 1981. 48. Abb. 3.)

Figure 28. The seal of Hermann I. Graf von Henneberg, end of the 18th century (HENNING 1981. 48. Abb. 3.)

29. ábra. Hermann von Brandenburg ögróf pecsétje, 1298 (HENNING 1981. 50. Abb. 4.)

Figure 29. The seal of marquis Hermann von Brandenburg, 1298 (HENNING 1981. 50. Abb. 4.)

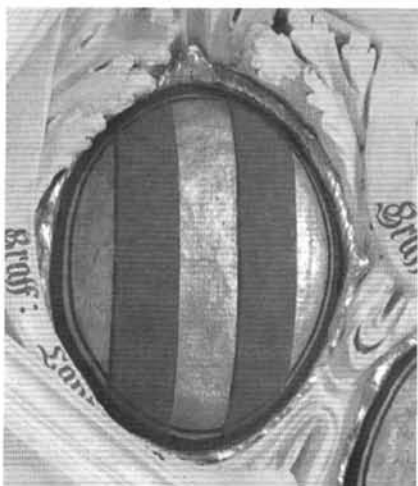
30. ábra. Berthold Graf von Henneberg mainzi választófejedelem (1484–1504) címere (FALCK 1970. 195. utáni színes tábla)

Figure 30. The coat of arms of Berthold Graf von Henneberg, prince-electoral of Mainz (1484–1504) (coloured board on the basis of FALCK 1970. 195.)

31. ábra. Henneberg Hercegesített Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50.)

Figure 31. The coat of arms of the Principality of Henneberg, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50.)

32. ábra. Landsberg Grófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18.)

Figure 32. The coat of arms of the Earldom of
Landsberg, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18.)

33. ábra. Magdeburg Várgrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11.)

Figure 33. The coat of arms of the Land of the
burgrave of Magdeburg, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11.)

34. ábra. Meissen Határgrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7.)

Figure 34. The coat of arms of the Land of the
bordergrave of Meissen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7.)

35. ábra. Orlamünde Grófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36.)

Figure 35. The coat of arms of the Earldom of
Orlamünde, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36.)

36. ábra. Pleissen Uradalom címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37.)

Figure 36. The coat of arms of the Estate of Pleissen,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37.)

37. ábra. Szász Palotagrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9.)

Figure 37. The coat of arms of the Land of the count
palatine of Saxon, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9.)

38. ábra. Thüringia Palotagrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10.)

Figure 38. The coat of arms of the Land of the count
palatine of Thuringen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10.)

39. ábra. Thüringia Tartománygrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8.)

Figure 39. The coat of arms of the Landgrave of
Thuringen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8.)

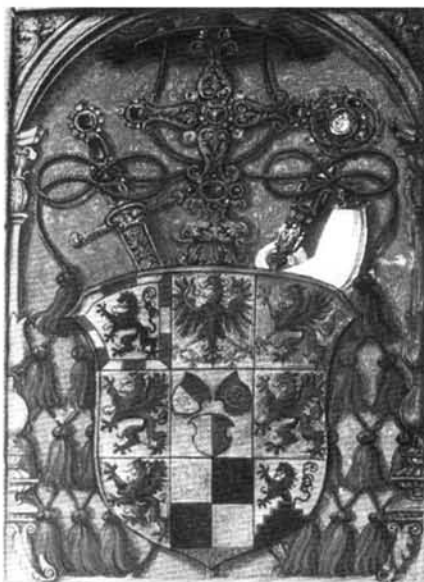
40. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem (1514–1545) címere, Simon Bening miniaturája Krisztus szenvedéseinek imakönyvéből (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen) (BIERMANN 1975. 49. Abb. 31.)

Figure 40. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elector of Mainz (1514–1545), Simon Bening's miniature from the prayer book of Jesus Christ's torments (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen) (BIERMANN 1975. 49. Abb. 31.)

41. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem címere, Nikolaus Glockendon miniaturája a *Missale Hallense*-ből, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg) (BIERMANN 1975. 156. Abb. 198.)

Figure 41. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elector of Mainz, Nikolaus Glockendon's miniature from the *Missale Hallense*, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg) (BIERMANN 1975. 156. Abb. 198.)

42. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem (1514–1545) címere, Nikolaus Glockendon miniaturája az érsek imakönyvtöredékéből (Landesbibliothek, Kassel) (BIERMANN 1975. 183. Abb. 250.)

Figure 42. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elector of Mainz (1514–1545), Nikolaus Glockendon's miniature from the prayer book fragment of the archbishop (Landesbibliothek, Kassel) (BIERMANN 1975. 183. Abb. 250.)

43. *ábra.* II. Ferdinánd német-római császár és magyar király (1619–1637), J. van der Heyden rézmetszete, M. van Valckenborch festménye nyomán (Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Történelmi Képcsarnok, Budapest) (GONDA–NIEDERHAUSER 1977. 13. *ábra*)
Figure 43. Ferdinand II, Holy Roman Emperor and king of Hungary (1619–1637), J. van der Heyden's copperplate engraving on the basis of M. van Valckenborch's painting Hungarian National Museum: Historical Gallery, Budapest) (GONDA – NIEDERHAUSER 1977. fig.13.)

44. *ábra.* Eleonóra német-római császárné és magyar királyné (1598–1655), Justus Sustermans festménye (HAMANN 1990. 70.)
Figure 44. Eleonora, empress of the Holy Roman Empire and queen of Hungary (1598–1655), Justus Sustermans' painting (HAMANN 1990. 70.)

45. *ábra.* I. Miksa bajor választófejedelem (1597/1623–1651) (RALL Abb. 24.)
Figure 45. Maximilian I, prince-elect of Bavaria (1597/1623–1651) (RALL Abb. 24.)

46. ábra. György Vilmos
brandenburgi választófejedelem (1619–1640)
(FINDEISEN 1998. ábrák közt, oldalszámozás nélkül)
Figure 46. George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640)
(FINDEISEN 1998. among the
figures, without paginating)

47. ábra. I. János György szász választófejedelem
(1611–1656), Johann Caspar Höckner rézmetszete,
Anselmus von Hulle festménye után, 1654
(Kupferstich-Kabinett, Dresden)
(GRUND 1992. 56. Abb. 1.)

Figure 47. John George I, prince-elect of Saxon
(1611–1656), Johann Caspar Höckner's copperplate
engraving on the basis of Anselmus von Hulle's paint-
ing, 1654 (Kupferstich-Kabinett, Dresden)
(GRUND 1992. 56. Abb. 1.)

48. ábra. Johann Schweickhardt von Kronberg
mainzi választófejedelem (1606–1626), olajfestmény
1612-ből (Rektorat der Universität Mainz)
(FRIEDRICHS 1962. Abb. 3.)

Figure 48. Johann Schweickhardt von Kronberg,
prince-elect of Mainz (1606–1626),
oil-painting from 1612
(Rektorat der Universität Mainz)
(FRIEDRICHS 1962. Abb. 3.)

49. ábra. A ládika fedelének belső oldala Krisztus címerével.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 49. The inner side of the cover of the casket with crest of Jesus Christ

(Photo: Koncz, P.)

50. ábra. Nagy Szent Gergely pápa látomása.

Metszet alapján készült német üveggép. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 14.

Figure 50. The vision of Pope Saint Gregory the Great.

German glass picture based on an engraving. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 14.

51. ábra. Piéta az Arma Christivel. Német üveggép.

In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

Figure 51. Pietà with the Arma Christi. German glass picture. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

52. ábra. Német ereklyés kereszt Kislódról, XVIII. század. Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjtemény.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 52. German relic cross from Kislőd. 18th century. Mihály Róti Collection of Folk Religion.

(Photo: Koncz, P.)

53–55. ábra. XVIII századi kegyérmek Pannonhalmáról a kínzás jelvényeivel, Kuncze Leó gyűjteményéből.

In: SOLYMOS 2002. 129. 1. 131/b és 154/a, 154/b képek.

Figure 53–55.. 18th century objects of piety from Pannonhalma with the badge of torture. From the collection of Leó Kuncze. In: SOLYMOS 2002. 129. 1. 131/b and 154/a, 154/b pictures

56. ábra. Krisztus fájdalmas olvasója 1668.

Kislőd, Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjtemény.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 56. The painful chaplet of Christ 1668.

Mihály Róti Collection of Folk Religion.

(Photo: Koncz, P.)

57. ábra. Arma Christi Kreuz Münstertal.

(Fotó: Uthof, P.)

Figure 57. Arma Christi Kreuz Münstertal

(Photo: Uthof, P.)

58. ábra. Longinus-Kreuz im Freilichmuseum, Schwarzwald.
 Figure 58. Longinus-Kreuz Schwarzwald im Freilichmuseum

59. ábra. Stubenkreuz.
 In: ANDERNACH-RUCH 2001. 1. kép
 Figure 59. Stubenkreuz.
 In: ANDERNACH-RUCH 2001. 1st picture

60. ábra. Waffen-Christi Kreuz
 Kelet-Bajorországból
 Figure 60. Waffen-Christi Kreuz from
 East-Bavaria

61. ábra. Kínzatósi jelvények a kő feszület alján.
Márkó, római katolikus templomkert XIX. század
(Fotó: Rainer P.)

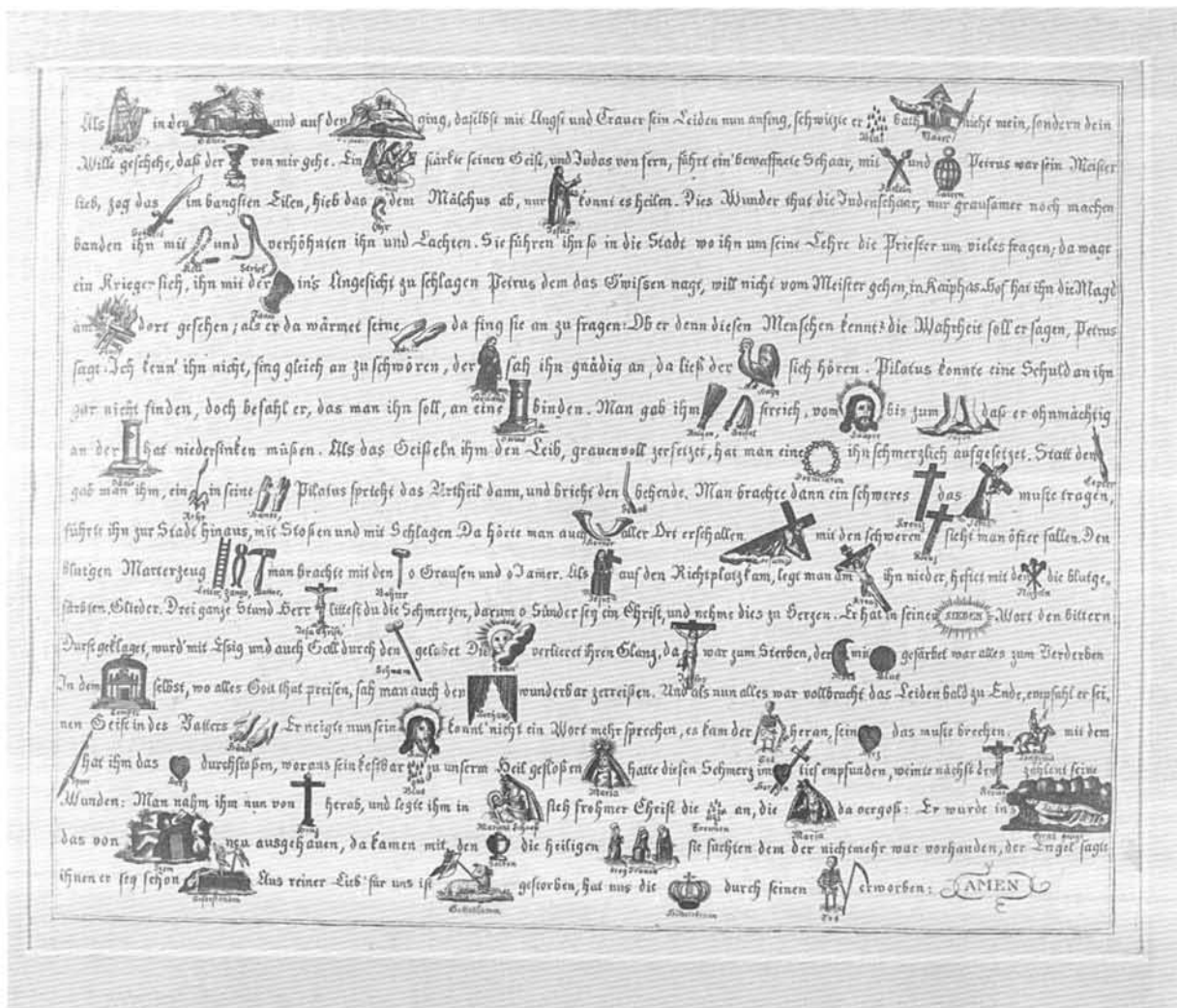
Figure 61. Badges of torture at the bottom of the
stone cross.

Márkó, Roman Catholic churchyard,
19th century. (Photo: Rainer, P.)

62. ábra. Golgota az Arma Christivel.
XIX. századi házi oltár Vászoly.
(Fotó: Retezár I.)

Figure 62. Golgotha with the Arma Christi.
Home altar in Vászoly from the 19th century.
(Photo: Retezár, I.)

63. ábra. XIX. századi német nyelvű soproni imalap a passió eszközeivel.

Soproni Múzeum Néprajzi Adattára ltsz. 444.

(Fotó: Adorján A.)

Figure 63. 19th century German-language prayer sheet with the instruments of Passion.

The Ethnography Documentation Department of the Museum of Sopron. Inventory number: 444.

(Photo: Adorján, A.)

64. ábra. Az Istengyermek XVIII. századi szobra a kínzatósi jelvényekkel. Fatima Misszionárius Múzeum.
(Fotó: Sonnevend I.)

Figure 64. 18th century sculpture of the Son of God with badges of torture. Fatima Missionary Museum.
(Photo: Sonnevend, I.)

65. ábra. A gyermek Jézus a kínzatósi eszközökkel. XIX. századi üvegtábla (Hinterglasbild).
In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

Figure 65. 19th century glass picture (Hinterglasbild) of the infant Jesus with torture devices.
In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.